

Bouwstenen voor beleidsopgaven voor de biologische landbouw

Theo Vogelzang
Eveline van Mil
Marieke Meusen

Projectcode 31063

Oktober 2007

Rapport 2.07.12

LEI, Den Haag

Colofon

Bouwstenen voor beleidsopgaven in de biologische landbouw, een publicatie van Wageningen UR en Louis Bolk Instituut, is in opdracht van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en in overleg met Bioconnect tot stand gekomen.

Onderzoek voor biologische landbouw en voeding

In Nederland vindt het meeste onderzoek voor biologische landbouw en voeding plaats in grote, voornamelijk door het ministerie van LNV gefinancierde onderzoekprogramma's. Aansturing hiervan gebeurt door Bioconnect, het kennisnetwerk voor de Biologische Landbouw en Voeding in Nederland. Hoofduitvoerders van het onderzoek zijn Wageningen UR en het Louis Bolk Instituut. De resultaten vindt u op de website www.biokennis.nl.

Het LEI beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- Wettelijke en dienstverlenende taken
- Bedrijfsontwikkeling en concurrentiepositie
- Natuurlijke hulpbronnen en milieu
- Ruimte en Economie
- Ketens
- Beleid
- Gamma, instituties, mens en beleving
- Modellen en Data

Bouwstenen voor beleidsopgaven in de biologische landbouw
Vogelzang, T.A., E.M. van Mil en M.J.G. Meeusen
Den Haag, LEI, 2007
Rapport 2.07.12; ISBN/EAN: 978-90-8615-179-0; Prijs €18 (inclusief 6% btw)
105 p., fig., tab., bijl.

Het ministerie van LNV staat momenteel voor de opgave om nieuw beleid te formuleren voor de biologische landbouw voor het jaar 2008 en verder. Het ministerie heeft in dat kader besloten om het LEI opdracht te geven om een overzicht te maken van algemene maatschappelijke toekomstbeelden en verwachtingen voor de periode tot 2020-2030 en de vertaling daarvan naar de (biologische) landbouwsector in ons land. Het resultaat daarvan treft u in dit rapport aan. Op basis daarvan zijn ook een aantal beleidsopgaven voor de biologische landbouw geformuleerd. Deze beleidsopgaven vormen input voor de nieuwe LNV-beleidsagenda voor de biologische landbouw.

The Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality (LNV) is currently faced with the task to formulate a new organic agriculture policy for 2008 and beyond. Within that framework, the Ministry has decided to instruct the Agricultural Economics Research Institute (LEI) to prepare an overview of the general future scenarios and expectations for the period up to 2020-2030 and its translation to the (organic) agricultural sector in our country. The results thereof are detailed in this report. Based on these results, a number of policy commitments have been formulated for organic agriculture also. These policy commitments are input for the new LNV policy agenda for the organic agricultural sector.

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330
Telefax: 070-3615624
E-mail: publicatie.lei@wur.nl

Informatie:

Telefoon: 070-3358330
Telefax: 070-3615624
E-mail: informatie.lei@wur.nl

© LEI, 2007

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

- toegestaan mits met duidelijke bronvermelding
- niet toegestaan

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponereerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
Summary	19
1. Inleiding	27
1.1 Aanleiding en probleemstelling	27
1.2 Doelstelling	27
1.3 Werkwijze	28
1.4 Opbouw van het rapport	29
2. Vier wereldbeelden voor de toekomst	30
2.1 Inleiding	30
2.2 Schets van de wereldbeelden uit de bestudeerde studies	31
2.3 Wereldbeelden en waardeoriëntaties	45
2.4 Samenvatting	48
3. Trends per wereldbeeld en implicaties voor de landbouw in het algemeen	50
3.1 Inleiding	50
3.2 Trends per wereldbeeldkwantitatieve doorberekeningen	51
3.3 Demografische ontwikkelingen	57
3.4 Voorziene ontwikkelingen en consumptiestijlen	61
3.5 Voorziene ontwikkelingen voor de landbouw	63
3.6 Samenvatting	68
4. SWOT-analyse voor de biologische landbouw per wereldbeeld	72
4.1 Inleiding	72
4.2 SWOT-analyse wereldbeeld <i>Global Economy/Mondiale Markt</i>	73
4.3 SWOT-analyse <i>Continental Markets/Veilige Regio</i>	77
4.4 SWOT-analyse <i>Global Cooperation/Mondiale Solidariteit</i>	80
4.5 SWOT-analyse <i>Regional Communities/Zorgzame Regio</i>	84
4.6 Samenvatting: doorsnijdende sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen voor de biologische landbouw	87

	Blz.
5. Bouwstenen voor beleidsopgaven voor de biologische landbouw	90
5.1 Uitgangspunt: combinatie van wereldbeelden	90
5.2 Implicaties voor actiepunten	91
5.3 Implicaties voor beleidsopgaven	91
Literatuur	95
Bijlage	
1. TNS NIPO WIN-segmentenprofiel schetsen	97

Woord vooraf

Het ministerie van LNV staat momenteel voor de opgave om nieuw beleid te formuleren voor de biologische landbouw voor het jaar 2008 en verder. In het najaar van 2006 zijn daartoe de eerste voorbereidingen gestart. Door het ministerie zijn in enkele interne sessies in het najaar van 2006 de belangrijkste trends en ontwikkelingen geanalyseerd die op de biologische landbouw afkomen en is bezien welke kansen en bedreigingen die met zich meebrengen. Het ministerie heeft in het vervolg daarop besloten om het LEI opdracht te geven om een overzicht te maken van algemene maatschappelijke toekomstbeelden en verwachtingen voor de periode tot 2020-2030 en de vertaling daarvan naar de (biologische) landbouwsector in ons land.

Het resultaat van het project treft u in dit rapport aan. Hierbij is ook gebruik gemaakt van de resultaten van de eerdergenoemde sessies binnen LNV, evenals van de resultaten van een recent door Bioconnect (het kennisnetwerk van de biologische sector in ons land) georganiseerde workshop over een mogelijke kennisagenda voor de biologische landbouw en voeding voor de komende jaren.

Het ministerie wil de resultaten van deze studie onder meer gebruiken door vast te stellen hoe zij de biologische sector verder kan stimuleren.

Het onderzoek bestond uit verschillende fasen en activiteiten. Gedurende het hele project is er sprake geweest van intensieve samenwerking met het ministerie van LNV, Biologica en het Kennisnetwerk voor de biologische landbouw, Bioconnect. Dit werd gedaan via regelmatige terugkoppeling van de tussentijdse onderzoeksresultaten naar de begeleidingscommissie. Deze begeleidingscommissie bestond uit Sabine Pronk (Directie Landbouw, LNV), Jenneke Leferink (Directie Kennis, LNV), Jac Meijs (directeur Biologica), Arjan Monteny (Kennismanager Bioconnect) en Frank Wijnands (clusterleider Biologische Landbouw Wageningen UR). Zij hebben zich in het kader van dit project buitengewoon ingezet om er een goed onderbouwd en helder rapport van te maken. Wij willen hen daarvoor uiteraard hartelijk dank zeggen.

Het onderzoek is uitgevoerd door de LEI-medewerkers Eveline van Mil, Marieke Meeusen en Theo Vogelzang. Zij hebben zich op een inspirerende manier vastgebeten in het onderwerp en daar een uitvoerige rapportage over geschreven. Ik wil hen daarmee complimenteren.

Resumerend hoop ik dat deze rapportage een goede bijdrage kan leveren aan het formuleren van de LNV-beleidsdoelstellingen voor de biologische landbouw voor de komende jaren. Wanneer in de nieuwe beleidsagenda een aantal elementen uit deze studie terugkomen, is de opdracht aan het LEI geslaagd.

A handwritten signature in black ink, consisting of a large, stylized initial 'B' followed by a vertical line and a few horizontal strokes.

Dr. J.C. Blom
Algemeen directeur LEI

Samenvatting

Het ministerie van LNV staat momenteel voor de opgave om nieuw beleid te formuleren voor de biologische landbouw voor het jaar 2008 en verder. In het najaar van 2006 zijn daartoe de eerste voorbereidingen gestart voor de herziening van de vigerende *Beleidsnota Biologische Landbouw*. Daartoe zijn door het ministerie in enkele sessies in het najaar van 2006 de belangrijkste trends en ontwikkelingen geanalyseerd die op de biologische landbouw afkomen en is bezien welke kansen en bedreigingen die met zich meebrengen.

Deze analyse had echter nog een weinig onderbouwd en wetenschappelijk karakter. Ook was de analyse niet gebaseerd op een helder overzicht van wat uit recente literatuur naar voren komt aan algemene maatschappelijke trends en ontwikkelingen die van belang zijn voor de biologische landbouw. Het ministerie heeft daarop besloten om het LEI opdracht te geven om een overzicht te maken van algemene maatschappelijke toekomstbeelden en verwachtingen voor de periode tot 2020-2030 en de vertaling daarvan naar de (biologische) landbouwsector in ons land.

Het ministerie wil de resultaten van deze studie onder meer gebruiken door vast te stellen, welke ontwikkelingen ze in en om de sector wil stimuleren om de sector verder te laten groeien. Dit moet leiden tot een nieuwe beleidsagenda voor de biologische landbouw vanaf 2008. De bouwstenen voor beleid die dit project op moet leveren zijn niet alleen bruikbaar voor LNV, maar ook voor andere betrokkenen uit het biologische veld.

Het onderzoek bestond uit verschillende fasen en activiteiten. Gedurende het hele project is er sprake geweest van intensieve samenwerking met het ministerie van LNV, Biologica en het kennisnetwerk voor de biologische landbouw Bioconnect, via regelmatige terugkoppeling van de tussentijdse onderzoeksresultaten naar de begeleidingscommissie. De eerste fase van het project bestond uit een literatuurstudie over de vraag hoe de toekomst van onze samenleving eruitziet volgens recente documenten als *Kiezen voor Landbouw* en *Welvaart en Leefomgeving* en ander relevant materiaal en het opstellen van 4 discriminerende wereldbeelden, inclusief drijvende krachten (de thema's die een grote rol gaan spelen in die wereldbeelden), en een vertaling daarvan naar de (biologische) landbouwsector. In fase 2 werd vanuit de algemene toekomstbeelden uit fase 1 middels een SWOT-analyse ingezoomd op een analyse van wat die beelden nu betekenen voor de biologische landbouw, qua ontwikkeling en positie en, omgekeerd, wat de biologische landbouw kan betekenen in het kader van die ontwikkelingen c.q. beelden. Deze SWOT-analyse is in eerste instantie uitgevoerd door het LEI. De uitkomsten daarvan werden besproken en getoetst in een door het LEI georganiseerde middag- en avondbijeenkomst van de begeleidingscommissie van het project. In fase 3 werden de resultaten van fase 1 en 2 door het LEI vertaald naar dit onderzoeksrapport. De rapportage werd besproken in twee bijeenkomsten van de begeleidingscommissie en vervolgens definitief vastgesteld.

Eerst worden vier conceptuele, discriminerende toekomstbeelden geschetst van hoe de wereld er rond 2030 uit zou kunnen zien, opgebouwd rondom twee sleutelonzekerheden, te weten (a) de mate van internationale verwevenheid van landen en de mate waarin

zij bereid zijn met elkaar samen te werken; en (b) de mate waarin sprake is van sturing door marktkrachten (efficiëntie, liberalisering, 'low regulation', private sector) danwel coördinatie vanuit de overheid (solidariteit, collectieve voorzieningen, 'high regulation', publieke sector). Dit leidt tot vier scenario's of wereldbeelden:

- *Global Economy of Mondiale Markt*, waarbij voor de toekomst met name wordt uitgegaan van internationalisering en sturing door marktkrachten. In dit wereldbeeld is efficiëntie belangrijk;
- *Continental/Transatlantic Markets of Veilige Regio*, waarbij wordt uitgegaan van regionalisering en sturing door marktkrachten. Ook in dit wereldbeeld is efficiëntie een belangrijke drijfveer;
- *Global Co-operation of Mondiale Solidariteit*, waarin internationalisering verondersteld wordt in combinatie met coördinatie vanuit overheden. In dit wereldbeeld worden solidariteit en collectieve voorzieningen belangrijk gevonden;
- *Regional Communities of Zorgzame Regio*, waarbij regionalisering de aanname is, gecombineerd met coördinatie vanuit de overheid. Ook in dit wereldbeeld zijn solidariteit en collectieve voorzieningen belangrijk.

Deze wereldbeelden zijn uiteraard gestileerde maatschappijtypen. Ze geven weer binnen welke aannamen en condities welke maatschappelijke vraagstukken zullen spelen, en geven de voorkeur voor oplossingsrichtingen aan waarvan burgers als groep denken dat hun uiteindelijke waarden het beste tot hun recht komen.

Welke maatschappelijke issues burgers belangrijk vinden en voor welke oplossingsrichting gekozen wordt, hangt echter sterk af van hoe mensen in het leven staan en welke waarden zij nastreven. De prioritering van maatschappelijke vraagstukken kan daarom behalve naar wereldbeeld ook worden geïnventariseerd naar waardeoriëntaties van burgers. Ook die zijn geïnventariseerd: uit onderzoek blijkt dat nog geen 10% van de Nederlanders zich kan vinden in de prestatie maatschappij (het *Global Economy/Mondiale Markt*-wereldbeeld) met de daaraan verbonden trends van verdergaande globalisering en individualisering. De voorkeur van de Nederlanders lijkt uit te gaan naar een maatschappij waarin solidariteit en aandacht voor een meer regionale ontwikkeling behouden blijven. De meeste steun is er voor het wereldbeeld *Regional Communities/Zorgzame regio* (45%), gevolgd door *Continental Markets/Veilige regio* (27%), en *Global Cooperation/Mondiale solidariteit* (22%).

Vervolgens worden de economische en maatschappelijke trends geïnventariseerd die relevant kunnen zijn voor de toekomst van de Nederlandse (biologische) landbouw. De doorwerking van deze trends verschilt per wereldbeeld; afhankelijk van de veronderstellingen kunnen trends versterkt worden of juist afgezwakt. Ofwel: de impact van exogene ontwikkelingen varieert per wereldbeeld. Daarover komt in deze studie het volgende naar voren.

Voor wat betreft de relevante *demografische ontwikkelingen* worden op verschillende niveaus in grote lijnen de volgende zaken voorzien:

- een groei van de wereldbevolking naar, naar schatting, 9 miljard mensen in 2050, met een sterke toename in Afrika en een afname in Europa;
- een sterke stijging van het aantal 65-plussers in de westerse economieën (vergrijzing);

- een afname van de omvang van de beroepsbevolking in de EU;
- een geringe stijging van de bevolkingsomvang in Nederland, toenemende vergrijzing (met bijbehorende stijging van de zorgkosten) en een groeiend allochtoon bevolkingsdeel (met name geconcentreerd in de Randstad);
- afname van het aantal personen per huishouden in ons land (verdunding) en een daarmee samenhangende groei van het aantal alleenstaanden;
- een sterke opkomst van 4 nieuwe economische grootmachten: Brazilië, Rusland, India en China. Naar verwachting zullen deze economieën in 2040 gezamenlijk even groot zijn als die van de huidige 6 grootste geïndustrialiseerde landen.

Vertaald naar de *landbouw* leveren de wereldbeelden en de bovengeschetste ontwikkelingen mondiaal, regionaal en nationaal in grote lijnen de volgende trends op:

- op mondiaal niveau zal de bevolkingsgroei niet langer de drijvende kracht meer zijn achter de vraag naar agrarische producten. Ontwikkelingen in het inkomen per hoofd van de bevolking zullen in de toekomst op dat gebied meer sturend worden;
- er wordt voor alle regio's in de wereld een robuuste economische groei voorzien, evenals een groei in de consumptie. Daarnaast zal een toenemende diversificatie in consumptiepatronen te zien zijn. Op mondiaal niveau wordt een sterke toename in de vraag naar dierlijke producten voorspeld;
- in de ontwikkelde landen zullen product- en procesaspecten als voedselveiligheid, -kwaliteit, milieu en dierenwelzijn steeds belangrijker worden. Productie en export van bulkproducten zal vooral groeien in ontwikkelingslanden met relatief lage kosten;
- op Europees niveau zal een dalend aandeel van de landbouw in het BNP te zien zijn, inclusief een dalend aantal mensen dat in de landbouw werkzaam is. Het aantal landbouwbedrijven zal afnemen, maar de overblijvende bedrijven worden wel steeds groter door de toenemende productiviteit en schaalvergroting. Het areaal agrarische grond neemt af in de EU;
- de *omvang van de plattelandsbevolking* in Europa zal sterk dalen. Daarmee hangt samen een toename van de urbanisatie. Vergrijzing en ontvolking zullen grote gevolgen hebben voor de vitaliteit van de plattelandsgemeenschappen in de EU;
- de *agrarische productie* blijft geconcentreerd in de centrale regio's van de EU, met daarbij wel een sterke groei in Oost-Europa. Er vindt een toenemende segmentatie plaats van agrarische productie- en consumptieketens. De macht in die ketens verschuift steeds meer naar de agro-industrie en de retail en daar vindt ook een toenemende concentratie plaats. Vanuit deze schakels in de keten zullen steeds meer eisen gesteld worden aan agrarische producenten, met name op het gebied van kwaliteit, continuïteit en flexibiliteit. Maatschappelijke eisen op het gebied van dierenwelzijn, milieu en voedselveiligheid worden daarbij ook steeds meer van belang;
- voor wat betreft *natuur en biodiversiteit* zal er sprake zijn van een doorgaand verlies aan soorten, een toenemende fragmentatie van natuurgebieden, toenemende milieudruk en een toenemende vraag naar rurale grond voor recreatie en toerisme. Beleidsmatig gezien zal vanuit de EU een trend naar multifunctionaliteit van het rurale grondgebruik gestimuleerd worden. Klimaatverandering zal een groot effect hebben op natuurlijke hulpbronnen, landgebruik en agrarische productie in de EU. Denk

- daarbij ook aan zaken als overstromingen en meer ziekten en plagen. Adaptieve strategieën zullen daardoor steeds meer noodzakelijk worden, ook in de landbouw;
- de trend van *afname van het landbouwareaal en afname van het aantal agrarische bedrijven* zal zich ook in Nederland voortzetten. Ook hier wordt het aandeel van de landbouw in het BNP steeds kleiner. Wel worden de exportmogelijkheden van de Nederlandse landbouwsector groter in het scenario van liberalisering van het EU-beleid en de wereldhandel. Op de grondmarkt wordt de landbouw geconfronteerd met een aanhoudende en toenemende vraag naar ruimte voor wonen, werken, infrastructuur, recreatie, water en natuur. Dat biedt overigens ook toenemende kansen voor multifunctionaliteit;
  - het *energievraagstuk* raakt ook de landbouwsector in ons land. Zowel als gebruiker als producent. Voor grootschalige productie van biomassa lijkt in Nederland geen plaats vanwege de aantrekkelijke alternatieve gebruiksmogelijkheden van de grond;
  - het *milieu- en waterbeleid* wordt de komende decennia nog bepalender voor de toekomstmogelijkheden van de landbouwsector in ons land. Voor wat betreft het landschap komt er een steeds grotere maatschappelijke vraag naar het behoud van landschappelijk waardevolle cultuurlandschappen. De vraag is wel hoe de bijdrage van de agrarische sector daaraan gewaardeerd en beloond zal worden;
  - de *maatschappelijke acceptatie van de landbouw* in ons land zal de komende decennia een steeds bepalender thema worden. Thema's als voedselveiligheid en dierenwelzijn worden steeds belangrijker en het ecocentrische denken in onze samenleving rukt op. Dat zal ongetwijfeld doorklinken in de politieke en maatschappelijke eisen die in de toekomst aan de sector gesteld zullen worden. In het verlengde daarvan zal het niet meer vanzelfsprekend zijn dat nieuwe technologische ontwikkelingen zonder meer geaccepteerd worden. Zie de ontwikkelingen rond de gentechnologie. Ten slotte wordt de kwaliteit en de toegankelijkheid van het landschap ook steeds meer een maatschappelijk en politieke issue waar de landbouw rekening mee moet houden. Maar daar liggen ook weer kansen (multifunctionaliteit).

Ten slotte worden er ook nog een aantal *trends in de consumptiestijlen* van burgers voorzien, die een groot effect gaan hebben op de toekomstige landbouwproductie in ons land en (ver) daarbuiten. Daarbij gaat het om de volgende zaken:

- individualisering van de consumptie;
- democratisering van de consumptie, dat wil zeggen dat door inkomensstijging meer en gevarieerder voedsel binnen het financiële bereik gekomen is van meer mensen;
- toename van de 'experience consumption', gekoppeld aan individuele identiteit en persoonlijkheid van de consument;
- toename van de 'convenience consumption', dat wil zeggen gemaksvuedsel en gemaksdiensten;
- meer aandacht voor gezondheid, waarbij ook problemen als overgewicht steeds belangrijker worden.

De veranderingen in levensstijl en voedselperceptie die samengaan met de veranderende bevolkingsopbouw (meer culturen, vergrijzing, eenpersoonshuishoudens, tweeverdieners, hogere arbeidsparticipatiegraad van vrouwen) en het toenemend inkomen, vragen

om een gedifferentieerd aanbod van voedsel. Daar liggen zeker kansen voor de biologische landbouw.

De SWOT-analyse voor de biologische landbouw is opgesteld voor elk van de vier wereldbeelden. Daarbij is ook geïnventariseerd welke kansen, bedreigingen, sterkten en zwakten in meer dan één scenario terugkomen. Het is aannemelijk dat deze doorsnijdende elementen een grotere kans hebben om op termijn daadwerkelijk een bepalende factor te worden voor de toekomst van de biologische landbouw. Deze doorsnijdende of 'robuuste' factoren kunnen dan ook beschouwd worden als richtinggevend in het opstellen van strategie en beleid. De inventarisatie van de belangrijkste doorsnijdende sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen levert het volgende beeld op:

- *Robuuste, doorsnijdende sterke punten van de biologische landbouw*
  - toenemende internationalisatie en meer afzet in buitenland, met name in Europa;
  - biologisch scoort goed op planet en people (duurzaamheid);
  - certificering is goed geregeld. Eenduidigheid in certificering komt de transparantie van de sector en de herkenbaarheid van biologische producten ten goede (waarborg van kwaliteit);
  - de biologische sector is innovatief en kwaliteitsgeoriënteerd. Er wordt actief en gestructureerd ingezet op kennisontwikkeling;
  - de sector heeft het vermogen (dat wil zeggen de mogelijkheden én potentie) om inhoud te geven aan multifunctionaliteit (koppelen en verwaarden van duurzaamheidsaspecten - planet en people);
  - de ketenorganisatie (regiefunctie en ketensamenwerking) - van biologische producent tot consument - is bij enkele sectoren binnen de Nederlandse biologische sector goed op orde;
  - de biologische sector levert een belangrijke bijdrage aan het kwaliteitsbesef van consumenten en het (regionaal) identiteitsbesef, daar waar het gaat om voeding en voedselproducten.
- *Robuuste, doorsnijdende zwakke punten*
  - ongunstige prijsstelling van biologische producten in relatie tot gepercipieerde meerwaarde;
  - relatief hoge productiekosten door hoge arbeidsintensiteit en geringe schaalvoordelen;
  - de meerwaarde van biologische productie en producten, met name op de dimensies planet en people, is (nog) niet onomstotelijk vastgesteld;
  - gebrekkige ketenorganisatie (ketensamenwerking en regie) bij enkele sectoren binnen de biologische sector;
  - een relatief zwak internationaal imago, in het bijzonder binnen de EU;
  - het relatief grote ruimtebeslag in landbouwareaal ten opzichte van de gangbare landbouw;
  - relatief grotere afhankelijkheid van laaggeschoolde arbeidskrachten;
  - relatief beperkte flexibiliteit (in termen van het tegemoet kunnen komen aan een in korte tijd sterk toenemende vraag (opschaling) of veranderende vraag (omschakeling van gewas)).

- *Doorsnijdende kansen*
  - toenemende vraag (bevolkingsgroei) en toenemende koopkrachtige vraag naar biologische producten, met name in westerse economieën (Europa en Noord-Amerika);
  - toenemende aandacht voor immateriële waarden als regionale identiteit, landschapsbehoud en natuurschoon, enerzijds als tegenhanger tegen massa- en bulkproductie, anderzijds vanwege de toenemende behoefte aan rust en (groene) recreatie;
  - toenemende maatschappelijke en politieke aandacht voor thema's als dierenwelzijn en voedselveiligheid (ketentransparantie; gecertificeerde productiemethoden);
  - groeiende behoefte aan productinnovatie en -differentiatie, welke inspeelt op ontwikkelingen als de sterk toenemende vergrijzing, multiculturaliteit, de verdunning van huishoudens, en de tijdsdruk die mensen ervaren (prestatie maatschappij);
  - toenemende aandacht voor gezondheid en zaken als overgewicht (obesitas). Biologisch wordt beleefd als gezond(er);
  - concentratie in de retail. Wanneer een grote supermarktketen ervoor kiest biologisch in het assortiment op te nemen, dan kan de afzet exponentieel toenemen;
  - de opkomst van GMO's en 'contaminatie' van voedsel. Door de goed georganiseerde certificering van de biologische sector, is de sector in staat een 'puur' alternatief te bieden;
  - biologische landbouw als kraamkamer voor de gangbare landbouw.
- *Doorsnijdende bedreigingen*
  - prijsoriëntatie van consumenten;
  - onderscheidendheid van biologisch op het gebied van duurzaamheid wordt kleiner wanneer de gangbare landbouw door aangescherpte regelgeving ook duurzamer gaat produceren;
  - concentratie in de retail, wanneer dit ertoe leidt dat de biologische sector niet aan een opschaling van de vraag kan voldoen;
  - technologische ontwikkelingen als genticologie, wanneer deze ontwikkelingen de prijs van gangbare producten doen dalen, en het prijsverschil ten opzichte van biologische producten daarmee groter wordt;
  - de opkomst van concurrerende certificeringssystemen en private labels (onder andere fair trade), waardoor het verschil tussen biologische en andere duurzaamheidsinitiatieven kleiner wordt en duurzaamheid meer diffuus wordt ingevuld;
  - de blijvend hoge energieprijzen en de daaraan gekoppelde ontwikkeling richting biofuels (toenemende behoefte aan landbouwareaal);
  - tekort aan goedkope arbeidskrachten (onder andere door vergrijzing en alternatieve werkgelegenheid).

De voorgaande doorsnijdende kansen en bedreigingen worden, samen met de eerder genoemde trends en ontwikkelingen, vertaald naar bouwstenen voor beleidsopgaven voor

zowel de overheid als de biologische sector in ons land zelf. Dat leidt tot de volgende 10 beleidsopgaven voor de biologische landbouw:

- *inspelen op de wensen van nieuwe doelgroepen*
Besteed als sector expliciet aandacht aan de vraag hoe de biologische sector goed in kan spelen op actuele (en toekomstige) maatschappelijke en demografische trends als vergrijzing, verdunning van huishoudens, multiculturaliteit, de hogere arbeidsparticipatiegraad van vrouwen, de inkomenssituatie van burgers en consumenten, en veranderingen in levensstijl ('convenience' en 'experience'). Benut de kansen die hier liggen;
- *ontwikkeling van meerdere biologische ketens*
Wees er als overheid en sector van bewust dat er in de biologische sector sprake is van diverse te onderscheiden doelgroepen met verschillende waardeoriëntaties. Deze verschillende doelgroepen vragen om verschillende biologische ketenconcepten. Er is een groep consumenten die behoefte heeft aan een biologisch product met scherpe prijs-kwaliteitverhouding; dat vraagt van de biologische ketens om efficiënte, meer grootschalige productie. Voor andere doelgroepen ligt de meerwaarde in producten die appelleren aan rust, natuur en landschap. Voor weer andere doelgroepen gaat het om smaakvolle, bijzondere producten met een puurnatuursmaak. Het biologische concept biedt volop kansen om het concept 'biologisch' te laden met aanvullende waarden en behoeften (Bio+-concept), de binding met de burger te versterken, en nieuwe consumentendoelgroepen aan te boren. Kortom: er zijn verschillende wensenpakketten ten aanzien van biologisch, die vragen om uiteenlopende ketenconcepten. Benut deze diversiteit aan wensen en baat deze uit;
- *ontwikkeling van nieuwe ketens met hoge toegevoegde waarde*
Ontwikkel als sector nieuwe producten en ketens om te komen tot een volledig palet aan hoogwaardige producten en een volwaardig assortiment. Denk daarbij vooral aan nieuwe producten met een hoge toegevoegde waarde (bijvoorbeeld wijn, kaas, bijzondere producten als zilte landbouwproducten);
- *beheersing van kosten in de keten/efficiency*
Zet als overheid en sector in op een efficiëntere ketenorganisatie in de biologische sector, opdat de kosten in de keten beter beheerst kunnen worden. Voor de doelgroep die de meerprijs van de biologische producten nadrukkelijk afweegt tegen de meerwaarde is een lagere prijs van belang. Daarmee kan een grotere groep consumenten worden bereikt. Dit is gunstig voor het afzetvolume, en creëert de mogelijkheid tot opschaling van productie en de daarmee gepaard gaande schaalvoordelen;
- *arbeidsbesparende maatregelen*
Zet als overheid en sector in op het beschikbaar houden en blijven van voldoende arbeidskrachten voor de biologische landbouw. Dat betekent met name meer aandacht voor de biologische landbouwsector in het lagere beroepsonderwijs en al dan niet begeleide leertrajecten voor jongeren, dan wel minder kansrijke werknemers op de arbeidsmarkt. Inzetten op arbeidsbesparende maatregelen betekent eveneens het stimuleren van op de sector toegesneden technologische ontwikkelingen die de biologische productiemethode minder arbeidsintensief en efficiënter maken;

- *level playing field*
Zet als overheid sterk in op het creëren en garanderen van een level playing field voor biologisch op Europees niveau. De Nederlandse biologische sector exporteert al volop haar producten naar andere (nabijgelegen) EU-landen. Een level playing field houdt dan onder meer in dat de overheid zich inzet om de normen voor biologisch productiemethoden en producten op Europees niveau zo ver mogelijk te harmoniseren. Ook moet gedacht worden aan het op EU-niveau gelijktrekken van eventuele inkomensondersteuning en vergoedingen voor groene/maatschappelijke diensten (hectarepremies). Daarmee kunnen de kansen op de EU-markt nog meer benut worden;
- *exportbevordering*
Zet als overheid en sector sterk in op het stimuleren van de export- en handelsmogelijkheden van de biologische sector. Eén van de sterke punten van de Nederlandse biologische sector is de internationale regiefunctie; daar liggen ook volop kansen. Deze regiefunctie zou dan ook verder uitgebouwd en ondersteund kunnen en moeten worden, zeker wanneer de biologische sector zich binnen Europa meer wil toeleggen op het creëren van toegevoegde waarde, en minder in het grootschalig produceren van biologische 'bulk' producten. Denk daarbij ook aan een verscherping van de normering. De Nederlandse biologische sector is economisch sterk en kan dat stapje extra vaak ook makkelijker doen dan onze concurrenten. Bovendien versterkt dat het imago van de Nederlandse biologische sector in het buitenland, dat nu nog als een zwak punt bestempeld wordt;
- *bevorder/faciliteer de biologische sector als drager voor multifunctionaliteit*
De groeiende maatschappelijke aandacht voor duurzaamheid en 'people' en 'planet' geeft de sector openingen om de meerwaarde van biologisch beter over het voetlicht te brengen bij consument en burger. Onderstreep als overheid en sector de meerwaarde die biologisch levert op verschillende duurzaamheidsaspecten, kwaliteit, welzijn en gezondheid en zorg voor een goede borging van die meerwaarde door heldere, transparante en herkenbare certificering. De ontwikkeling naar een multifunctionele landbouw biedt grote kansen. De sector heeft het vermogen gemakkelijk aansluiting te kunnen vinden bij de toenemende behoefte in de samenleving aan rust, beleven, 'slow cooking', kwaliteit van leven, zorgtoerisme, stressmanagement, enzovoort. Daarom is het belangrijk dat overheid en sector op dat gebied nieuwe verbindingen stimuleren. biologische aquacultuur). Denk aan nieuwe allianties en innovatieve samenwerkingsverbanden met andere marktpartijen, zoals zorgverzekeraars, cateraars in zorginstellingen, wellness centra, reisbureaus, toerisme- en evenementenorganisaties, enzovoort Kennisuitwisseling en kruisbestuiving van marktconcepten en -benaderingen kan een stimulerend effect hebben. Beleid, instrumenten en middelen om groene en maatschappelijke diensten, welzijn, en duurzaamheid te verwaarden, spelen daarbij een belangrijke rol;
- *bevorder nieuwe maatschappelijke allianties*
Treed als sector meer naar buiten en pak ook samen met andere maatschappelijke actoren eerder genoemde uitdagingen op. Dit biedt mogelijkheden om het maatschappelijk draagvlak voor 'biologisch' en duurzaamheid de bredere zin van het woord te versterken en uit te bouwen;

- *voortrekkersrol*

Zet als overheid en sector sterk in op de voortrekkersrol die de biologische sector kan vervullen op het gebied van duurzaamheid, door (a) de maatschappelijke bijdrage die de sector levert aan de verschillende aspecten van duurzaamheid (wetenschappelijk) te onderbouwen en te borgen, en de meerwaarde van biologisch op met name de 'people'- en 'planet'-dimensies expliciet te maken; (b) door kennisontwikkeling, -doorstroming en -overdracht op het gebied van duurzame(re) productiemethode te stimuleren. Kennis vanuit de biologische sector kan waardevol zijn om duurzaamheid in de gangbare landbouw op een hoger plan te tillen (kraamkamerfunctie); omgekeerd zijn er expertisegebieden waar de biologische sector kan leren van de manier waarop de gangbare sector haar keten inricht en organiseert. Laat beide sectoren van elkaar leren.

Summary

Building blocks for policy commitments in organic agriculture

The Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality is currently faced with the task of formulating a new organic agriculture policy for 2008 and beyond. Therefore, initial preparations for the review of the current Organic Agriculture Policy Memorandum were started in the autumn of 2006. To that end, in a number of sessions in the autumn of 2006, the Ministry analysed the main trends and developments set to affect organic agriculture as well as the opportunities and threats involved.

However, that analysis still lacked the necessary substantiated and scientific character. Nor was the analysis based on a clear overview of that what emerges from recent literature in terms of social trends and developments which are important to organic agriculture. Subsequently, the Ministry decided to instruct LEI to prepare an overview of the general future scenarios and expectations for the period up to 2020-2030 and its translation to the (organic) agriculture sector in our country.

The Ministry wants to use the results of this study by determining, among other things, its post-2007 objectives in organic agriculture, the developments it wants to stimulate in and around the sector, its task within that field and the task of other parties in the playing field of (organic) agriculture. This must lead to a new policy agenda for organic agriculture as from 2008. The policy building blocks which this project must produce are useful not only to the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality, but also to other interested parties within the organic field.

The study consisted of different phases and activities. Throughout the project, there was intensive cooperation between the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality, Biologica and the knowledge network for organic agriculture Bioconnect, through regular feedback of the interim study results to the steering committee. The first phase of the project consisted of a literature study on the question what the future of our society will look like according to recent documents such as *Opting for Agriculture* and *Prosperity and Living Environment* and other relevant material and the preparation of 4 discriminatory world views, including the driving forces (the themes that will play principal roles within those world views) and a translation thereof to (organic) agriculture. In phase 2, on the basis of the general future scenarios from phase 1, a SWOT analysis was used to zoom in on an analysis of what those scenarios mean to organic agriculture in terms of development and position and, vice versa, what organic agriculture can mean within the framework of those developments and/or scenarios. This SWOT analysis was in first instance carried out by LEI. The results thereof were discussed and tested during an afternoon and evening meeting of the project steering committee organised by LEI. In phase 3, the results of phases 1 and 2 were translated by LEI into this study report. The report was discussed in two meetings of the steering committee and subsequently adopted as final.

Chapter 2 outlines four conceptual, discriminatory future scenarios of what the world could look like around 2030, structured around two key uncertainties. These uncertainties are deemed to be decisive factors in terms of the direction in which Dutch agriculture will develop.

The scenarios from the examined studies are very similar. Practically all scenarios assume two key uncertainties: (a) the extent to which countries are internationally interwoven and the extent to which they are prepared to cooperate (globalisation/international versus regionalisation/national; and (b) the extent of the control by market forces (efficiency, liberalization, low regulation, private sector) versus coordination from the government (solidarity, collective provisions, high regulation, public sector). This leads to four scenarios or world views:

- *Global Economy* or *Global Market*, in which internationalisation and control by market forces are the main assumptions for the future. In this world view, efficiency is important;
- *Continental/Transatlantic Markets* or *Safe Region*, which is based on regionalisation and control by market forces. In this world view too, efficiency is an important driving force;
- *Global Cooperation* or *Global Solidarity*, in which internationalisation is assumed in combination with coordination from governments. In this world view, solidarity and collective provisions are thought to be important;
- *Regional Communities* or *Caring Region*, in which regionalisation is assumed, combined with coordination from the government. In this world view too, solidarity and collective provisions are important.

These world views are of course stylised society types. They indicate which social issues will be important within which assumptions and conditions and indicate preferred solution types of which the public as a whole think that their ultimate values are done most justice by.

However, which social issues the public believes are important and which solution types are opted for, strongly depends on the position of people in life and which values they pursue. Hence prioritisation of social issues can be listed according to world view as well as to public value orientation. These too have been analysed; research shows that less than 10% of the Dutch population would support an achievement-oriented society (the *Global Economy/Global Market* world view) with trends of continued globalisation and individualisation attached to it. The preference of the Dutch population appears to be for a society in which solidarity and attention for more regional development is retained. Most support is enjoyed by the world view *Regional Communities/Caring Region* (45%) followed by *Continental Markets/Safe Region* (27%) and *Global Cooperation/Global Solidarity* (22%).

Chapter 3 lists and catalogues the economic and social trends which could be relevant for the future of Dutch (organic) agriculture. The effects of these trends differ per world view; depending on the assumptions, trends can be enhanced or, on the other hand, weakened. In other words: the impact or exogenous developments vary per world view. Within that context, the following emerges from this study:

With regard to the relevant *demographic developments* the following is anticipated at different levels and in broad outlines:

- growth of the world population to an estimated 9 billion people in 2050, with a strong increase in Africa and a fall in Europe;
- a strong rise in the number of people aged 65 and over in the western economies (ageing population);
- a fall in the EU working population figure;
- a slight increase in the population figure in the Netherlands, increasing ageing of the population (plus corresponding increase of costs in care) and a rise in the number of foreigners (particularly concentrated in the Randstad urban conurbation).
- a fall in the number of people per household in our country (dilution) and with that a corresponding rise in the number of single people.
- a strong rise of 4 new economic super powers: Brazil, Russia, India and China. In 2040, these economies together are expected to be as large as the current 6 largest industrialised countries.

Translated into *agriculture*, the world views and the aforementioned developments yield the following trends on a global, national and regional level:

- on a global level, the population growth will no longer be the driving force behind demand for agricultural products. In the future, developments in the income per head of the population will become more directive in that sense;
- strong economic growth is projected for all global regions, as well as a growth in consumption. In addition, diversification in consumption patterns is set to increase. On a global level, we predict a strong increase in demand for animal products;
- in the developed countries, product and process aspects such as food safety, food quality, the environment and animal welfare will become increasingly important. The production and export of bulk products will grow particularly in developing countries with relatively low costs;
- in Europe, the share of agriculture in the GNP will fall, as well the number of people employed in agriculture. The number of farms will drop, but the remaining businesses do become bigger as a result of increasing productivity and increase in scale. The acreage of farming land is falling in the EU;
- the *size of the rural population* in Europe will drop sharply. This is linked to an increase of urbanisation. Ageing and depopulation will have major consequences for the vitality of the rural communities in the EU;
- the *agricultural production* will continue to be concentrated in the central regions of the EU, showing a strong growth in Eastern Europe. Agricultural production and consumption chains will be subject to increasing segmentation. The power in those chains shifts to the agricultural and retail industries more and more, which also see an increasing level of concentration. These links in the chain will start to attach more requirements to agricultural producers, particularly in the fields of quality, continuity and flexibility. Social requirements in the fields of animal welfare, the environment and food safety will become increasingly important also;
- *nature and biodiversity* will see a continued loss of species, increased fragmentation of nature areas, increased environmental pressure and growing demand for rural land

for recreation and tourism. From a policy point of view, the EU will encourage a trend for multi-functionality of the rural land use. Climate change will have a major effect on natural resources, land use and agricultural production in the EU. This could include floods and a rise in diseases and plagues. Adaptive strategies will become more of a necessity, also in agriculture;

- the trend of a *decreasing agricultural area and a drop in the number of farms* will continue, also in the Netherlands. Here too, the share of agriculture in the GNP will become smaller. On the other hand, the export opportunities for the Dutch agricultural sector will increase within the framework of the liberalisation of the EU policy and international trade. On the land market, agriculture is faced with a continuous and increasing demand for space for living, working, infrastructure, recreation, water and nature. It also offers bigger opportunities for multi-functionality;
- the *energy issue* too affects the agricultural sector in our country. Both the consumer and manufacturer. Large-scale production of biomass does not seem to be popular in the Netherlands due to the attractive alternative applications of the land;
- over the next decades, the *environmental and water policy* will be an even greater determinant for the future possibilities of the agricultural sector in our country. As for the landscape, social demand for preserving cultural heritage landscapes that are important to the countryside is growing. The question is how the contribution of the agricultural sector will be valued and awarded against that;
- the *social acceptance of agriculture* in our county will become an increasingly determining theme over the next decades. Themes such as food safety and animal welfare become more and more important and eco-centric thinking in our society is growing in popularity. This will undoubtedly be included in the political and social requirements to be attached to the sector in the future. Following on from that, it is no more than obvious that new technological developments will be accepted without any questions being asked. Take for instance the developments in genetic engineering. Finally, the quality and accessibility of the landscape are more and more turning into a social and political issue that is to be taken into account by the agricultural sector. But it also offers opportunities (multi-functionality).

Lastly, a number of *trends in the consumption styles* of the public is anticipated, which trends will have a significant effect on the future agricultural production in our country and (far) beyond. It involves the following elements:

- individualisation of consumption;
- democratisation of consumption, that means that as a result of an increase in income, more people can now afford a greater quantity of and more varied food;
- increase of experience consumption, linked to individual identity and personality of the consumer;
- increase of convenience consumption, i.e. convenience food and convenience services;
- more attention to health, with issues such as obesity becoming more and more important.

The changes in lifestyle and food perception, which go hand in hand with the changing composition of the population (more cultures, ageing, single-person households, double income households, higher rate of female participation in the labour force) and an increase in income all require a differentiated supply of food. It certainly offers opportunities for organic agriculture.

Chapter 4 of this report contains a SWOT analysis for organic agriculture, relating to each of the four world views. It was also determined which opportunities, threats, strengths and weaknesses show up in more than one scenario. These cross-cutting elements are likely to have a bigger chance of actually becoming a determining factor for the future of organic agriculture. These cross-cutting or 'robust' factors can therefore be regarded as directional when drawing up a strategy and policy. The inventory of the most important cross-cutting strengths, weaknesses, opportunities and threats yields the following picture:

- *Robust, cross-cutting strengths of organic agriculture*
  - growing internationalisation and increased sales abroad, particularly in Europe;
  - organic scores well in terms of planet and people (sustainability);
  - certification is well-organised. Unambiguity in certification benefits the transparency of the sector and the recognisability of organic products (quality assurance);
  - the organic sector is innovative and quality-oriented. It actively aims at knowledge development in a structured manner;
  - the sector is capable (i.e. it has the opportunities *and* potential) of giving substance to multi-functionality (linking and marketing sustainability aspects - planet and people);
  - the chain organisation (overall steering functions and chain collaboration) - from organic producer to consumer - is well-organised in a number of sectors within the Dutch organic sector;
  - the organic sector makes a significant contribution to the quality awareness of consumers and the (regional) identity awareness, when it concerns food and food products.
- *Robust, cross-cutting weaknesses*
  - unfavourable pricing of organic products in relation to added value awareness;
  - relatively high production costs as a result of high labour intensity and few economies of scale;
  - the added value of organic production and products, particularly in terms of planet and people, is not (yet) undisputed;
  - poor chain organisation (chain collaboration and management) among a number of sectors within the organic sectors;
  - a relatively poor international image, particularly in the EU;
  - the relatively large amount of agricultural areas taken up compared to non-organic agriculture;
  - relatively greater dependence on unskilled workers;
  - relatively little flexibility (in terms of being able to meet a short-term fast-growing demand (scaling up) or change in demand (switching to a different crop)).

- *Cut-crossing opportunities*
  - growing demand (population growth) and growing high-purchasing power demand for organic products, primarily in western economies (Europe and North America);
  - increasing attention to immaterial values such as regional identity, landscape preservation and natural beauty, as a counterpart for mass and bulk production on the one hand and because of the growing need for peace and (green) recreation on the other;
  - growing social and political attention to topics such as animal welfare and food safety (chain transparency; certified production methods);
  - growing need for product innovation and differentiation, which anticipates developments such as the sharply increasing ageing population, multiculturalism, the dilution of households, and the time pressure experienced by people (achievement-oriented society);
  - more attention to health and issues such as obesity. Organic is perceived as being (more) healthy;
  - concentration in the retail sector. When a large supermarket chain decides to include organic products in its product range, sales can increase exponentially;
  - the emergence of GMOs and 'contamination' of food. As a result of the well-organised certification of the organic sector, it can offer a 'pure' alternative.
  - organic agriculture as a breeding ground for non-organic agriculture.
- *Cut-crossing threats*
  - consumers' price orientation;
  - organic distinctiveness in the field of sustainability decreases when non-organic agriculture starts applying more sustainable production methods as a result of stricter legislation;
  - concentration in the retail sector, when this leads to the organic sector not being able to meet a rise in demand;
  - technological developments such as genetic engineering, when these developments cause a drop in the price of non-organic products, thus increasing the price differences between organic and non-organic products;
  - the emergence of competitive certification systems and private labels (incl. fair trade), resulting in a smaller difference between organic and other sustainability initiatives and a more scattered framework for sustainability;
  - the continuous high energy prices and the related development in the field of organic fuels (growing need for agricultural land);
  - shortage of cheap labour (caused by an ageing population and alternative employment among other things).

In chapter 5, the aforementioned cross-cutting opportunities and threats, together with the trends and developments mentioned earlier, are translated into building blocks for policy commitments for both the authorities and the organic sector in our county. This leads to the following 10 policy commitments for organic agriculture:

- *anticipating the wishes of new target groups*
As a sector, pay specific attention as to how the organic sector can properly anticipate current (and future) social and demographic trends such as an ageing population, the dilution of households, multiculturalism, the higher rate of female participation in the labour force, the income situation of the public and consumers, and lifestyle changes (convenience and experience). Grab the opportunities that are available;
- *development of multiple organic chains*
As an authority and sector, be aware of the fact that the organic sector comprises various different target groups with different types of value orientation. These different target groups demand different organic chain concepts. One group of consumers wants an organic product with a good price/quality ratio; this requires the organic chains to produce more efficiently and on a larger scale. Other target groups find added value in products that appeal to peace, nature and landscape. And other target groups focus on tasty, special products with a back-to-nature flavour. The organic concept offers plenty of opportunities to boost the 'organic' concept with additional values and needs (Bio+ concept), to reinforce the ties with the public and to tap new consumer target groups. In short: the range of wishes in respect of organic is diverse, and they require different chain concepts. Use and exploit this diversity of wishes;
- *development of new chains with high added value*
As a sector, develop new products and chains in order to achieve a complete palette of high-quality products and a valuable range of products. This could include new products with high added value (such as wine, cheese, special products such as salty agricultural products);
- *cost control in the chain/efficiency*
As authority and sector, aim for a more efficient chain organisation in the organic sector, making it easier to control the costs in the chain. A lower price is important to a target group that consciously weighs the higher price of organic products against the added value. You can reach a larger consumer group. That is beneficial for the sales volume, and it creates an opportunity to scale up production and the corresponding economies of scale;
- *laboursaving measures*
As authority and sector, aim for the sustained availability of sufficient workers for organic agriculture. This primarily means that more attention should be paid to the organic agricultural sector in lower professional education and (supervised) courses for youngsters or those who are less successful in the labour market. Aiming for laboursaving measures also means a stimulation of sector-specific technological developments which render the organic production method less labour-intensive and more efficient;
- *level playing field*
As authority, aim strongly for the creation of and guarantee for an 'organic' level playing field at a European level. The Dutch organic sector already exports large quantities of its products to other (nearby) EU countries. In that case, a level playing field means that the authorities will devote themselves to maximum harmonisation of the standards for organic products and production methods at a European level. It also means that any income support and allowances for green/social services (hectare

bonuses) will be levelled out on a European level. This way, the opportunities on the EU market can be used to an even greater effect;

- *improving export*

As authority and sector, strongly aim for promoting the export and trade opportunities within the organic sector. One of the strengths of the Dutch organic sector is the international overall steering function; that is where many of the opportunities can be found. This overall steering function could and should be further developed and supported, especially when the organic sector in Europe wants to turn its focus on creating added value instead of on the large-scale production of organic 'bulk' products. This also includes tighter regulation. The Dutch organic sector is economically strong and, compared to our competitors, often finds it easier to take that extra step. It furthermore strengthens the image of the Dutch organic sector in other countries that currently see it as a weak point;

- *promote/facilitate the organic sector as contributor to multi-functionality*

The growing social attention to sustainability and people and planet provides openings for the sector to improve the organic concept awareness among consumers and the public. As authority and sector, emphasise the added value of 'organic' in terms of different sustainability aspects, quality, wellbeing and health, and attention to a good guarantee of that added value through clear, transparent and recognisable certification. The development into multi-functional agriculture offers major opportunities. The sector has no difficulties in linking up with the increased need in society for peace, experience, 'slow cooking', quality of life, health tourism, stress management, etc. It is therefore vital that the authorities and the sector promote new links in that field (organic aqua culture). This could include new alliances and innovative joint ventures with other market parties, such as health insurers, caterers in care institutions, wellness centres, travel agencies, tourism and events organisations, etc. The exchange of knowledge and collateral benefits of market concepts and approaches could have a boosting effect. Policies, instruments and tools to market green and social services, wellbeing and sustainability play an important role in that respect.

- *encourage new social alliances*

As a sector, go public to a greater extent and, together with other social players, grab the aforementioned opportunities quicker. This provides chances to reinforce and extend the social basis for 'organic' and sustainability in the broader sense of the word;

- *leading role*

As authority and sector, strongly aim for the leading role which the organic sector could fulfil in the field of sustainability, by (a) substantiating and securing the sector's social contribution to the different aspects of sustainability (scientific), and making the added value of 'organic' explicit, mainly in terms of the people and planet dimensions; (b) by promoting knowledge development, and the flow and transfer of expertise in the field of (more) sustainable production methods. Expertise from the organic sector could be useful in lifting sustainability in non-organic agriculture to a higher level (breeding ground role); vice versa, there are certain areas of expertise from which the organic sector can still learn about the way in which the non-organic sector structures and organises its chain. Let both sectors learn from each other.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding en probleemstelling

Het ministerie van LNV staat momenteel voor de opgave om nieuw beleid te formuleren voor de biologische landbouw voor het jaar 2008 en verder. In het najaar van 2006 zijn daartoe de eerste voorbereidingen gestart voor de herziening van de vigerende *Beleidsnota Biologische Landbouw*. Er zijn door het ministerie in enkele interne en externe sessies de belangrijkste trends en ontwikkelingen geanalyseerd die op de biologische landbouw afkomen en is bezien welke kansen en bedreigingen die met zich meebrengen.

Deze analyse had echter nog een weinig onderbouwd en wetenschappelijk karakter. Ook was de analyse niet gebaseerd op een helder overzicht van hetgeen uit recente literatuur naar voren komt aan algemene maatschappelijke trends en ontwikkelingen die van belang zijn voor de biologische landbouw. Het ministerie heeft daarop besloten om het LEI opdracht te geven om een overzicht te maken van algemene maatschappelijke toekomstbeelden en verwachtingen voor de periode tot 2020-2030 en de vertaling daarvan naar de (biologische) landbouwsector in ons land. Doel daarvan is om van daaruit een antwoord te geven op de volgende vragen:

- Wat betekenen die ontwikkelingen en behoeften in de samenleving voor de biologische landbouw in ons land?
- Wat kan de biologische sector daar specifiek mee?
- Wat kan de biologische landbouw betekenen voor de geschetste ontwikkelingen?

Het ministerie wil de resultaten van deze studie gebruiken door onder meer vast te stellen hoe zij de biologische landbouw kan stimuleren tot een verdere groei. De bouwstenen voor beleid die dit project op moet leveren zijn niet alleen bruikbaar voor LNV, maar ook voor andere betrokkenen uit het biologische veld.

1.2 Doelstellingen

Doelstellingen van dit project zijn de volgende:

- het analyseren van verwachte algemene maatschappelijke ontwikkelingen voor de komende decennia en de vertaling daarvan naar de landbouw c.q. de biologische landbouw in ons land;
- het op basis van die analyse opstellen van een SWOT-analyse waarmee bouwstenen aangeleverd kunnen worden voor de beleidsopgaven die de biologische sector in ons land in de komende jaren te wachten staan;
- het leveren van een bijdrage aan de beleidsvorming rond de biologische landbouw voor de periode 2007-2011.

1.3 Werkwijze

Het onderzoek bestond uit verschillende fasen en activiteiten. Gedurende het hele project is er sprake geweest van intensieve samenwerking met het ministerie van LNV en het kennisnetwerk voor de biologische landbouw Bioconnect via regelmatige terugkoppeling naar de begeleidingscommissie.

De eerste fase van het project bestond uit de volgende activiteiten:

- literatuurstudie over de vraag hoe de toekomst van onze samenleving eruit ziet volgens recente documenten als *Kiezen voor Landbouw en Welvaart en Leefomgeving* en ander relevant materiaal;
- op basis daarvan werden 4 discriminerende wereldbeelden opgesteld, inclusief drijvende krachten (de thema's die een grote rol gaan spelen in die wereldbeelden), en vertaald naar de (biologische) landbouwsector.

Deze fase eindigde met het vaststellen in de begeleidingscommissie van de drijvende krachten die naar de mening van de betrokken onderzoekers en andere partijen in de toekomst relevant zijn voor de biologische landbouw en voeding.

In fase 2 werd vanuit de algemene toekomstbeelden uit fase 1 ingezoomd op een analyse van wat die beelden nu betekenen voor de biologische landbouw, qua ontwikkeling en positie en, omgekeerd, wat de biologische landbouw kan betekenen in het kader van die ontwikkelingen c.q. beelden. Vragen die hierbij aan de orde kwamen waren de volgende:

- Hoe past biologische landbouw in die beelden/perspectieven, hoe reageert de biologische landbouw op de daarin geschetste omstandigheden?
- Hoe werken de drijvende krachten achter de trends in op de biologische landbouw, wat zijn kansen, wat zijn bedreigingen, wat zijn de sterke punten van biologische landbouw die goed passen bij de ontwikkeling, wat zijn de zwakke punten?
- Hoe kan een dergelijke SWOT-analyse ook ingestoken worden vanuit het perspectief van de ontwikkelingskansen voor de sector en de overheid?
- Wat zijn de trends waar de sector tegenaan gaat lopen, wat is de positie van de biologische landbouw daarin, wat kan de biologische landbouw betekenen voor die trends. Kan biologische landbouw een meerwaarde genereren in het bereiken van collectieve waarden? Hoe dan, en op welke thema's?

Deze SWOT-analyse is in eerste instantie uitgevoerd door het LEI. De uitkomsten daarvan werden besproken en getoetst in een door het LEI voorbereide en georganiseerde middag- en avondbijeenkomst van de begeleidingscommissie van het project.

In fase 3 werden de resultaten van fase 1 en 2 door het LEI vertaald naar het nu voorliggende onderzoeksrapport. De rapportage werd besproken in twee bijeenkomsten van de begeleidingscommissie en vervolgens definitief vastgesteld.

1.4 Opbouw van het rapport

In dit rapport wordt na dit inleidende hoofdstuk in hoofdstuk 2 in eerste instantie ingegaan op een aantal mogelijke wereldbeelden die voortkomen uit enkele door het LEI bestudeer-

de onderzoeksrapporten over hoe de wereld er naar verwachting over 20 tot 30 jaar uit zal zien. Deze wereldbeelden worden vervolgens gekoppeld aan mogelijke waardeoriëntaties van burgers, zodat ze ook geplaatst kunnen worden in de context van de normen en waarden die daaraan ten grondslag liggen.

In hoofdstuk 3 worden vervolgens per wereldbeeld een aantal trends en ontwikkelingen geschetst, waarbij ook ingegaan wordt op de doorsnijdende trends en ontwikkelingen die in elk wereldbeeld voorkomen. Vervolgens worden die trends en ontwikkelingen vertaald naar voorziene ontwikkelingen in de landbouw op mondiaal, Europees en nationaal niveau. Ook wordt aangegeven welke ontwikkelingen er zich de komende decennia naar verwachting in de consumptiepatronen van burgers voor zullen doen.

Hoofdstuk 4 schetst vervolgens de uitkomsten van een SWOT-analyse voor de biologische landbouw per wereldbeeld. Hierbij wordt ingegaan op de sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen die deze wereldbeelden opleveren voor de biologische landbouw in ons land. Deze SWOT-analyses resulteren in enkele doorsnijdende sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen met betrekking tot de biologische landbouw, die de basis vormen voor de beleidsopgaven die in hoofdstuk 5 geformuleerd worden.

Hoofdstuk 5 schetst tenslotte de implicaties van het voorgaande voor mogelijke actiepunten en beleidsopgaven voor de biologische landbouw. Met die aanbevelingen wordt het rapport afgerond.

2. Vier wereldbeelden voor de toekomst

2.1 Inleiding

De toekomst is onzeker. Dat lijkt een platitide, maar voorspellen hoe de wereld er anno 2030-2040 uit zal zien is vrijwel onmogelijk vanwege drie typen onzekerheden: (i) incomplete informatie over de huidige situatie en drijvende krachten leidt tot uiteenlopende statistische doorberekeningen betreffende mogelijke toekomstige ontwikkelingen; (ii) zelfs al zouden we over complete informatie beschikken, dan nog kunnen complexe, onvoorspelbare dynamieken zorgen voor een onvoorspelbare doorwerking op huidige trends; en (iii) de toekomst hangt af van menselijke keuzes die nog gemaakt moeten worden (Raskin et al., 2002).

Om toch iets over de toekomst te kunnen zeggen, wordt doorgaans gebruik gemaakt van scenario's of wereldbeelden. Scenario's zijn geen vastliggende blauwdrukken van hoe de wereld er over 25 jaar uit zal zien. Scenario's zijn noch voorspellingen, noch plannen, maar moeten meer opgevat worden als aannemelijke en vereenvoudigde beschrijvingen van de manier waarop de toekomst zich zou *kunnen* ontwikkelen, gebaseerd op een samenhangend en onderling verenigbare reeks veronderstellingen over belangrijke sturende krachten en maatschappelijke ontwikkelingen (bijvoorbeeld demografische ontwikkelingen, technologische ontwikkelingen, macro-economische en geopolitieke ontwikkelingen) en hun onderlinge relaties. Vaak zijn deze veronderstellingen gebaseerd op extrapolaties van huidige trends en de historische ontwikkelingen. Zo opgevat kunnen scenario's een effectief hulpmiddel zijn bij het nadenken over toekomstige ontwikkelingen, het inventariseren van potentiële kansen en bedreigingen, en het denken over beleidsopties.

In dit hoofdstuk worden vier conceptuele, discriminerende toekomstbeelden geschetst van hoe de wereld er rond 2030 uit zou kunnen zien, opgebouwd rondom twee sleutelonzekerheden. Deze onzekerheden worden geacht sterk bepalend te zijn voor de richting waarin de Nederlandse landbouwsector, en in het bijzonder de biologische sector, zich zal ontwikkelen. Hierbij wordt aangesloten op een viertal recente scenariostudies, elk met een verschillende scope en tijdshorizon:

- *EURURALIS* (2004)
Een scenariostudie van de hand van Wageningen UR en het RIVM, die kijkt naar ontwikkelingen in het rurale gebied in de EU25 tot 2030;
- *SCENAR* (2007)
een scenariostudie in opdracht van de Europese Commissie over ontwikkelingen in de Europese landbouw en rurale economie tot 2020;
- *Kwaliteit en Toekomst* (2004)
Een duurzaamheidsverkenning van het MNP en RIVM met een Nederlands blikveld, die wereldbeelden en waardeoriëntaties verkent rondom duurzaamheid met een tijdshorizon tot 2030;

- *Welvaart en Leefomgeving* (2006)
Een scenariostudie voor Nederland in 2040 door het MNP, het CPB en het RPB, waarin 'brede welvaart' gekoppeld wordt aan de thema's wonen, werken, mobiliteit, landbouw, energie, milieu, natuur en water. De scenario's uit dit rapport bouwen voort op de in 2003 uitgebrachte CPB studie *Four Futures of Europe*.

In paragraaf 2.2 worden per wereldbeeld de belangrijkste karakteristieken, typische kenmerken en dominante waardeoriëntaties beschreven, maar ook de afbreukrisico's en valkuilen verbonden aan een dominante ontwikkelingsfilosofie. Daarnaast wordt meer specifiek ingegaan op de veronderstelde rol de overheid; de politieke situatie in de EU en haar positie in de wereldeconomie; marktprotectie; milieubeleid; houding ten opzichte van natuur, biodiversiteit en cultureel erfgoed, en ten aanzien van landgebruik en agrarische productie, en de geschatte invloed van deze factoren op economische en technische ontwikkeling en het welvaartsniveau in verschillende regio's van de wereld.

In paragraaf 2.3 wordt een verband gelegd tussen wereldbeelden en waardeoriëntaties van Nederlanders. Uitgangspunt daarbij is dat er in onze samenleving verschillende - allen even plausibele - ideeën en denkbeelden bestaan over de gewenste kwaliteit van leven, de medeverantwoordelijkheid voor maatschappelijke vraagstukken en de rol van de overheid. Verschillende groepen Nederlanders kunnen elk vanuit hun eigen kijk naar dezelfde wereld tot verschillende ideeën komen over de gewenste wijze waarop en richting waarin Nederland zou moeten ontwikkelen. In deze paragraaf wordt toegelicht hoe de huidige waardeoriëntatie van verschillende 'typen' Nederlanders zich verhoudt tot de geschetste wereldbeelden.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een korte samenvatting (paragraaf 2.4).

2.2 Schets van de wereldbeelden uit de bestudeerde studies

De wereldbeelden uit de bestudeerde studies lijken sterk op elkaar. Alle 'geschetste toekomstbeelden - behalve SCENAR¹ - gaan uit van twee sleutelonzekerheden: (a) de mate van internationale verwevenheid van landen en de mate waarin zij bereid zijn met elkaar samen te werken, (globalisering/internationaal versus regionalisering/nationaal); en (b) de mate waarin sprake is van sturing door marktkrachten (efficiëntie, liberalisering, 'low regulation', private sector) versus coördinatie vanuit de overheid (solidariteit, collectieve voorzieningen, 'high regulation', publieke sector). Dit leidt tot vier wereldbeelden:

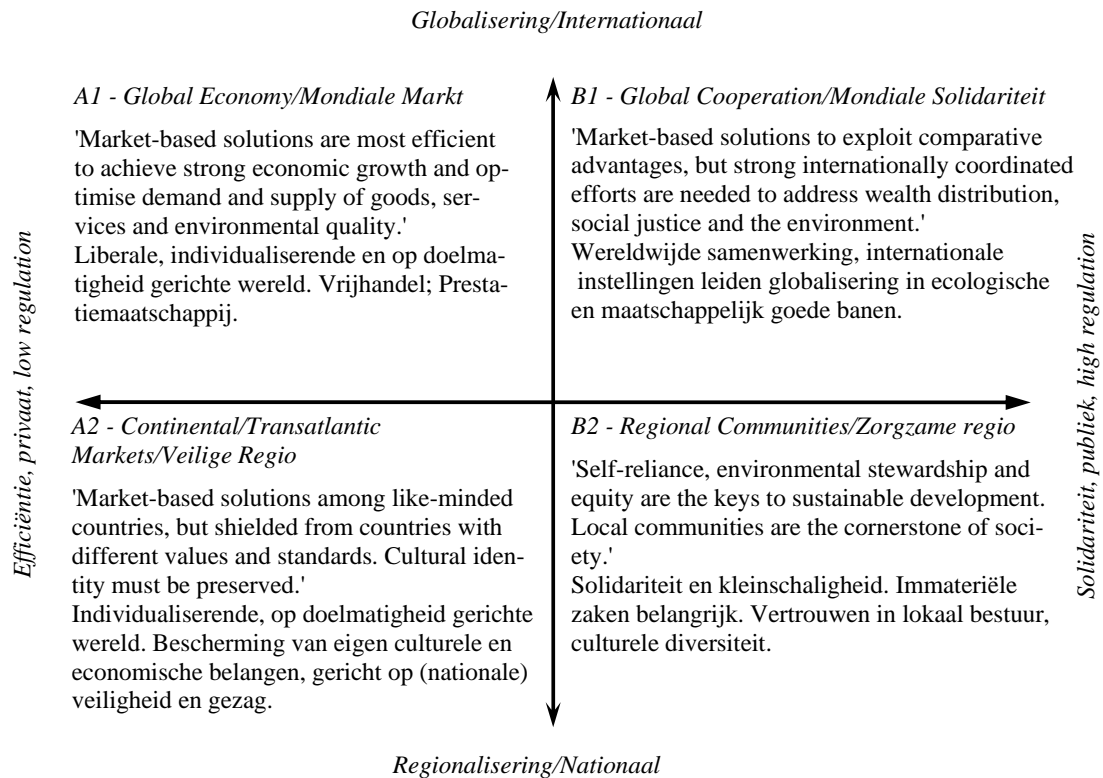
- *Global Economy of Mondiale Markt*, waarbij voor de toekomst met name wordt uitgegaan van internationalisering en sturing door marktkrachten. In dit wereldbeeld is efficiëntie belangrijk;
- *Continental/Transatlantic Markets of Veilige Regio*, waarbij wordt uitgegaan van regionalisering en sturing door marktkrachten. Ook in dit wereldbeeld is efficiëntie een belangrijke drijfveer;

---

¹ SCENAR 2020 gaat uit van een 'base line' of 'referentie' scenario, welke een projectie is van de trendmatige ontwikkelingen uit de periode 1990-2005, en zet daar twee contrasterende scenario's tegenover: een regionaliseringsscenario en een liberaliseringsscenario.

- *Global Co-operation of Mondiale Solidariteit*, waarin internationalisering verondersteld wordt in combinatie met coördinatie vanuit overheden. In dit wereldbeeld worden solidariteit en collectieve voorzieningen belangrijk gevonden;
- *Regional Communities of Zorgzame Regio*, waarbij regionalisering de aanname is, gecombineerd met coördinatie vanuit de overheid. Ook in dit wereldbeeld zijn solidariteit en collectieve voorzieningen belangrijk.

Een overzicht van de wereldbeelden, afgezet tegen de beide genoemde sleutelonderwerpen, levert een schema op zoals figuur 2.1.

Figuur 2.1 Vier wereldbeelden

In het rapport *Kwaliteit en toekomst - Verkenning van duurzaamheid* van het MNP en RIVM (2004) worden de archetypische kenmerken van elk van deze vier wereldbeelden in kaart gebracht (zie figuur 2.2). In de navolgende subparagrafen worden de wereldbeelden in meer detail beschreven.

	A1 <i>Mondiale Markt</i>	A2 <i>Veilige Regio</i>	B1 <i>Mondiale Solidariteit</i>	B2 <i>Zorgzame Regio</i>
Wereldbeeld				
Dominante waardeoriëntatie	Ambitie en concurrentie	Onafhankelijkheid en veiligheid	Samenwerking en solidariteit	Verantwoordelijk en zorgzaam
Kenmerkend boek	End of History	Clash of Civilisations	Our Common Future	Small is Beautiful
Vertrouwen op	Marktwerking, vrijhandel, techniek	Politieke kracht, beveiliging, rechtspraak	Overheidscoördinatie bij beheer collectieve goederen en corrigeren van marktfalen	Eigen verantwoordelijkheid
Denkers	Smith, Fukuyama	Hobbes, Huntington	Brundtland, Keynes, Malthus	Ghandi, Hirsch, Schumacher
Oplossingsrichting	Technologie geeft het antwoord, meer vrijhandel stimuleert efficiency en technologie	Wapenen tegen ongewenste ontwikkelingen; er zijn nu eenmaal winners en verliezers	Toename wereldbevolking afremmen door onderwijs en economische groei	Materiële welvaart doorgesloten; soberheid
Belangrijkste uitdagingen voor duurzaamheid	Innovatiekracht, investeringen, staatschuld	Migratie, werkloosheid, pensioenzekerheid	Klimaatverandering biodiversiteit, armoede/honger	Kleinere footprint, sluiten kringlopen, natuurlandschap
Geprefereerde beleidsinstrumenten	Privatisering, belastingbeleid	Aansprakelijkheid, subsidiëring	Regelgeving, publieke diensten	Overleg, convenanten, decentrale bevoegdheden
Mogelijk afbreukrisico	Marktfalen, monopolies, nationale belangen	Protectionisme, milimatisering	Bureaucratie, geen draagvlak besluitvorming	Weinig innovatie en individuele ontplooiing
Motto	Wie dan leeft, die dan zorgt; ze vinden er wel wat op	Politiek leiderschap, verworven rechten, bemoei je met je eigen zaken	Samen sterk, er is maar één wereld	Verbeter de wereld, begin bij jezelf
Gelieerde maatschappelijke stroming	Liberalisme	Neo-conservatisme	Sociaal-democratie	Religieuze overtuigingen
Dominant mensbeeld	Vrijheid, vooruitgang, toekomstige generatie is slimmer en rijker	Wantrouwen in menselijke aard en instituties	Gelijkheid helpen de zwakkeren, verantwoordelijkheid voor toekomstige generatie	Vertrouwen in mens, saamhorigheid familie en buurt
Bijpassend economisch scenario	<i>Global Economy</i>	Transatlantic Market	Strong Europe	Regional Community

Figuur 2.2 *Typische kenmerken van de vier wereldbeelden*

Bron: MNP en RIVM (2004), p. 47.

2.2.1 *Global Economy/Mondiale Markt*

In het wereldbeeld *Global Economy of Mondiale Markt* zal toenemende globalisering, liberalisering en individualisering leiden tot een zogenaamde prestatie maatschappij. In zijn boek *The End of History*, zag Francis Fukuyama (1992) in de trend naar een marktgerichte, globaliserende samenleving de beste oplossing om te komen tot een maximale economische groei en maatschappelijke vooruitgang. De veronderstelling hierbij is dat zolang het goed gaat met de economie, het ook goed gaat met ons en de rest van de wereld; economische groei wordt beschouwd als de beste garantie om lange termijn gevolgen het hoofd te bieden.

In dit wereldbeeld heeft liberalisatie van de wereldhandel over enkele decennia kapitaalcrachtige nieuwe consumentenmarkten geopend voor het internationale bedrijfsleven. Concurrentie tussen landen, mensen en bedrijven verhoogt de kwaliteit en de efficiëntie en houdt de prijzen scherp. Een interveniërende rol door de overheid die buiten haar kerntaken reikt (i.e. onderwijs, veiligheid, infrastructuur en randvoorwaarden scheppen voor competitieve markten, en handhaving van wet- en regelgeving), wordt in dit wereldbeeld gezien als marktverstoring in de mondiale vrijhandel.

De economische groei is in dit wereldbeeld het hoogst van allemaal: voor de EU-15 voorziet het CPB dat het inkomen per hoofd van de bevolking in 2040 ruim 2,4 keer het niveau zal zijn van dat van 2000. Door de wereldwijde economische integratie stijgt de arbeidsproductiviteit. Ook de materiële welvaart van de bevolking is in dit scenario het hoogst. Een belangrijke trade-off is echter dat de ecologische risico's - met name klimaatverandering - groot zijn, onder andere door een sterk toegenomen mobiliteit en een hoge energiebehoefte. Men gaat er echter van uit dat voortschrijdende technologische ontwikkelingen tijdig oplossingen zullen vinden voor de problemen waar men tegenaan loopt. Ook de bevolkingsgroei is in dit scenario het hoogst; rond 2050 zal deze stabiliseren rond 9 miljard mensen. Voor Nederland wordt geschat dat de bevolking in 2050 doorgegroeid zal zijn tot ongeveer 20 miljoen mensen - met name door de toegenomen (arbeids)immigratie en gezinsuitbreiding in immigrantengezinnen - waarvan er naar schatting 6 à 7 miljoen van allochtone afkomst zullen zijn.

Het wereldbeeld *Global Economy of Mondiale Markt* biedt maximale mogelijkheden tot zelfontplooiing - een afgeleide van de toenemende individualisering - waarin men streeft naar luxe, comfort, vooruitgang en vooral een stimulerend en uitdagend leven, zowel zakelijk als privé. Dit gebeurt echter wel onder het motto van: wie dan leeft, wie dan zorgt. Men is uit op winstmaximalisatie, zonder oog te hebben voor de gevolgen op langere termijn. Iedereen zal voor zijn eigen zaakjes op moeten komen, en de mogelijkheid om op collectieve voorzieningen terug te kunnen vallen is nihil tot uiterst gering. De overheid benadrukt in dit wereldbeeld de eigen verantwoordelijkheid van burgers.

Het afbreukrisico in dit wereldbeeld is dan ook een teloorgang van de sociale samenhang, en een verlies aan culturele identiteit, solidariteit en collectieve kwaliteiten. Daarnaast vormt het algehele vertrouwen in technologie als kernkwaliteit een belangrijke, steeds verder toenemende kwetsbaarheid. Zodra natuurlijke systeemgrenzen zijn bereikt worden partiële, technologische oplossingen gevonden om die grenzen te verleggen. Het systeem komt daardoor op een steeds kwetsbaarder niveau terecht, waarbij voortdurend

nieuwe ingrepen nodig zijn om steeds grotere (duurzaamheids)problemen zoals klimaatverandering af te wenden.

De EURURALIS-scenariostudie schetst de volgende veronderstelde situatie in het wereldbeeld *Global Economy* voor wat betreft Europa:

- *Algemene veronderstellingen*
  - multilaterale samenwerking op economische issues, waaronder succesvolle WTO-onderhandelingen, resulterend in de afschaffing van vrijwel alle handelsbarrières; beleid is gericht op het creëren van een 'level playing field';
  - de maatschappij wordt overwegend gedreven door marktgerichte oplossingen, resulterend in hoge economische groeicijfers, met name voor de minder welvarende landen;
  - de rol van de overheid is beperkt tot haar kerntaken, waaronder onderwijs, veiligheid, infrastructuur, condities scheppen voor competitieve markten, en het handhaven van wet- en regelgeving; een slanke overheid impliceert ook lage belastingen;
  - sterke technologische ontwikkeling;
- *Politieke situatie in de EU*
  - Turkije, Roemenië, Bulgarije, Oekraïne en enkele Balkan landen hebben zich aangesloten bij de Europese Unie;
  - geen beperkingen betreffende migratie binnen EU-grenzen. Voor immigratie van buiten de EU geldt een flexibel beleid;
  - geen verdere ontwikkeling van supranationale machten. Nationale overheden blijven verantwoordelijk voor het buitenlands-, veiligheids- en fiscaal beleid. Concurrentie en afnemende grenscontroles zorgen voor convergentie op het gebied van inkomensbelasting, btw en accijnzen;
  - sociale zekerheidssystemen zullen convergeren naar een basisniveau. Additionele pensioen- en werkloosheidsverzekeringen zijn in handen van private partijen;
  - uitfasering van de CAP-subsidies en het cohesiebeleid in de loop naar 2030;
- *Marktprotectie*
  - importtarieven zijn zeer laag of volledig afgeschaft. Een grote, vrij toegankelijke consumentenmarkt en liberalisatie van de Europese wet- en regelgeving trekt investeringen aan van het internationale bedrijfsleven;
  - de codex alimentarius wordt gebruikt als basis voor standaarden op het gebied van voedselveiligheid. Landen mogen geen strengere importcriteria opstellen, tenzij een onacceptabel gezondheidsrisico bewezen kan worden;
  - weinig aandacht voor niet-handelsissues, zoals sociale, ecologische en maatschappelijke impact van handel in bepaalde producten (bijvoorbeeld: fair trade, kinderarbeid, ontbossing, enzovoort) tenzij sprake is van excessen;
- *Milieu en vervuiling*
  - relatief zwakke nationale en EU-milieuregelgeving om te voorkomen dat de concurrentiepositie op mondiaal niveau negatief beïnvloed wordt. Wet- en regelgeving is in principe gefocust op issues die de publieke gezondheid betreffen;

- handhaving van milieuwetgeving op basis van steekproeven en klachtenonderzoek;
- additionele milieustandaarden (bijvoorbeeld ISO-normen) worden opgelegd door met name private partijen zoals supermarktketens en voedselproducerende industrie);
- het principe van 'de vervuiler betaalt' wordt waar mogelijk toegepast. Er is weinig aandacht voor broeikasgassen; de Kyoto-doelstellingen worden niet gehaald; en klimaatveranderingen worden opgevat als een 'fact of life';
- *Natuur, biodiversiteit en cultureel erfgoed*
  - natuurbehoud en -uitbreiding worden niet als een prioriteit voor de overheid gezien, en zijn afhankelijk van private initiatieven en fondsen, bijvoorbeeld in het kader van toerisme;
  - overheidssubsidiering voor de landbouw wordt streng ingeperkt in het kader van internationale handelsregels (WTO), teneinde marktverstoringen te voorkomen;
  - hotspots op het gebied van biodiversiteit (aangewezen door UNESCO?) worden beschermd door nationale regelgeving en internationale afspraken, maar van uitbreiding van dergelijke gebieden is niet of nauwelijks sprake;
  - genenbanken komen in handen van private ondernemingen (met name in de landbouw sector) en overheden om de bron van genetische variaties nog te kunnen achterhalen;
  - geen of weinig restricties op landgebruik, behalve in zeer kwetsbare gebieden; afschaffing van productiequota.

Ingeschat wordt dat bovenstaande condities zullen leiden tot een sterke economische groei in de OECD-landen, en een nog sterkere economische groei (in relatieve termen) in de nieuwe Europese lidstaten en (politiek) stabiele ontwikkelingslanden met open economieën. Dit impliceert een convergerende ontwikkeling in welvaart, ofwel minder grote inkomensongelijkheid. De economische groei zal echter achterblijven in minder stabiele economieën en in landen met een tekort aan financieel, menselijk en infrastructureel kapitaal. Hoge productiekosten door de wereldwijde schaarste aan natuurlijke hulpbronnen en de beperkte beschikbaarheid van fossiele brandstoffen stimuleren het bedrijfsleven om te investeren in technologische verbeteringen. Deze ontwikkelingen zullen vooral gericht zijn op kostenreductie en het verhogen van de netto-(oogst)opbrengsten, onder meer door de grootschalige inzet van ICT en genetische modificatie. Dit moet leiden tot een sterke stijging van de efficiëntie van dierlijke en plantaardige productiesystemen, en een vermindering van ziekten en plagen. In het kader van kostenreductie zal tevens ingezet worden op een efficiënter gebruik van energie, mest en landbouwchemicaliën, en op ontwikkelingen rondom een efficiëntere logistiek, transport en opslagmanagement. Met het oog op gezondheidsaspecten, wordt het verminderen van de schadelijkheid van landbouwchemicaliën belangrijk.

2.2.2 *Continental Markets/Veilige Regio*

In het wereldbeeld *Continental Markets* of *Veilige Regio* is sprake van verzet tegen nieuwe handelsafspraken en een toenemende behoefte om de eigen culturele en economische belangen te beschermen. Dit leidt tot een wereldbeeld met scherpere tegenstellingen tussen culturele blokken - zie bijvoorbeeld Huntington's werk *The Clash of Civilisations* (1997) - en een sterke focus op de eigen veiligheid en welvaart. In het wereldbeeld *Continental Markets* zet de trend naar hedonisme en individualisme door. Daarnaast is men sterk gericht op (nationale) veiligheid, orde, gezag, en bescherming van de eigen normen en waarden en cultuur. Vrijhandel en liberalisme worden gezien als een bedreiging voor de werkgelegenheid. Zelfvoorziening en soevereiniteit staan dan ook hoog op de (neoconservatieve) politiek-economische agenda. Open grenzen en immigratie worden beschouwd als een open invitatie voor terrorisme, criminaliteit en verlies aan werkgelegenheid en culturele identiteit. Angst en wantrouwen in de menselijke aard zijn belangrijke kenmerken van dit wereldbeeld.

In dit scenario zal door uitsluiting van meer kwetsbare gebieden (denk aan Afrika, Azië en Latijns-Amerika) de 'modernisering' uitblijven, waardoor de totale wereldbevolking zal toenemen tot zo'n 11 miljard mensen in 2050. De sterkste concentratie van bevolkingsgroei vindt plaats in Afrika en Azië, waar rond 2050 naar schatting zo'n 75% van de wereldbevolking zal wonen. Door de zeer grote inkomensongelijkheid en welvaartsverdeling zullen mondiale spanningen en conflicten toenemen. Het antwoord hierop in het wereldbeeld *Veilige Regio* is minder immigranten, meer beveiliging, militarisering, politieke allianties en geopolitiek, en meer protectionisme. Door een streng immigratiebeleid zal de Nederlandse bevolking naar schatting tot 2050 slechts licht toenemen tot 17 miljoen inwoners, waarvan er ongeveer 5 miljoen van allochtone origine zullen zijn (met name tweede, derde en vierde generatie).

Ook op individueel niveau is het 'ieder voor zich, God voor ons allen'. De verzorgingsstaat is tot een absoluut minimum teruggebracht, publieke voorzieningen zijn versoberd en het adagium is 'loon naar werken.' Er zijn nu eenmaal winners en verliezers; men voelt zich nauwelijks verantwoordelijk voor de problemen van anderen. De inkomensongelijkheid neemt hierdoor toe. Aangezien ook de macht van vakbonden afneemt, wordt de arbeidsmarkt flexibeler. Door de versobering van de sociale zekerheid groeit de arbeidsparticipatie, de internationale concurrentie verhoogt de prikkel om te innoveren, en de grote inkomensverschillen maken studeren aantrekkelijk.

De nationale problematiek - werkloosheid, migratie, pensioenzekerheid - is belangrijker dan de problematiek in Europa en de rest van de wereld. Van een verenigd Europa is dan ook nauwelijks sprake: de meningen, visies, en belangen van de verschillende landen lopen daarvoor te veel uiteen. Men zoekt elkaar alleen op in geval van gelijkgestemdheid, en om politieke allianties te sluiten (blokvorming) als tegenwicht tegen andere machtsblokken, zoals het economisch sterk opkomende Oost- en Zuidoost-Azië en Zuid-Amerika (met name Brazilië).

Het afbreukrisico in dit wereldbeeld is het zich afschermen voor de bedreigende omgeving. Veiligheid en zekerheid vragen om minder afhankelijkheid van het buitenland. De poging om de bevolkingsontwikkeling lokaal te beperken door de grenzen te sluiten werkt juist averechts doordat bij de optredende (mondiale) blokvorming de sociaaleconomische

ontwikkeling van delen van de wereld uitblijft, waardoor de druk op de grenzen steeds hoger wordt.

De EURURALIS-scenariostudie schetst de volgende veronderstelde situatie in het wereldbeeld *Continental Markets* voor wat betreft Europa:

- *Algemene veronderstellingen*
  - sociale en culturele waarden en identiteit kunnen het best behouden blijven in regionale politieke allianties met gelijkgestemde landen, waarin staten zoveel mogelijk eigen soevereiniteit en zeggenschap behouden;
  - optimale verdeling van grondstoffen tussen samenwerkende landen kan gerealiseerd worden door marktgerichte oplossingen, maar beschermingsmechanismen tegen buitenlandse markten blijven zijn nodig omdat verschillende standaarden met betrekking tot voedselveiligheid, arbeidsomstandigheden, milieu en dierenwelzijn anders het 'level playing field' verstoren;
  - zelfvoorziening wordt gezien als de sleutel tot stabiele ontwikkeling. Het beschermt tegen de grilligheden van ontwikkelingslanden;
  - overheidsbemoeienis moet beperkt blijven tot de kerntaken, met een sterke focus op veiligheid en defensie. Dit betekent een slanke overheid, maar relatief hoge uitgaven voor veiligheid, maar ook aan de ondersteuning van landbouw in het kader van zelfvoorziening. Hierdoor zal het belastingsniveau hoger liggen dan in het scenario *Global Economy*;
  - de economische groei is lager dan in de scenario's die uitgaan van internationalisering, zeker in Centraal en Oost Europa en in ontwikkelingslanden;
  - ook de technologische ontwikkeling is lager dan in de internationaliseringsscenario's;
- *Politieke situatie in de EU*
  - de handel tussen de Verenigde Staten en Europa wordt vergaand geliberaliseerd, waardoor op termijn een nieuwe interne markt ontstaat. Er vindt na de 10 CEEC uitbreiding, geen verdere uitbreiding van de Europese Unie plaats. Integratie van de CEEC blijft beperkt;
  - geen verdere uitbreiding van supranationale macht. Nationale overheden blijven verantwoordelijk voor buitenland-, veiligheids-, fiscaal-, en juridisch beleid;
  - zeer restrictief immigratiebeleid voor mensen uit landen buiten het handelsblok. Beperkte migratiemogelijkheden voor mensen van binnen de EU;
  - het cohesiebeleid wordt niet gezien als een prioriteit. Verondersteld wordt dat marktkrachten hier vanzelf voor zullen zorgen;
  - verschillen in het sociaal zekerheidsstelsel tussen de EU-lidstaten. Naar schatting zal het niveau van zekerheid lager dan het huidige niveau in de EU15;
  - CAP-subsidies zullen rond het huidige niveau liggen;
- *Marktprotectie*
  - remmende importtarieven voor concurrerende producten (bijvoorbeeld vlees, suiker, zuivel), maar lage tarieven voor tropische producten, overeengekomen in politiek- gemotiveerde bilaterale afspraken;
  - voedselstandaarden vastgesteld door een Europese Voedsel Autoriteit (?);

- weinig aandacht voor zogenaamde niet-handels issues (kinderarbeid, milieu- en sociale impact van productie, arbeidsomstandigheden) rond import vanuit landen buiten het handelsblok;
- *Milieu en vervuiling*
  - wet- en regelgeving heeft voornamelijk betrekking op issues gerelateerd aan gezondheid;
  - handhaving van milieuwetgeving op basis van steekproeven en klachtenonderzoek;
  - additionele milieustandaarden, in het bijzonder voor geïmporteerde goederen en producten, zullen in toenemende mate worden opgelegd door inkopende partijen (bijvoorbeeld supermarktketens en de voedselverwerkende industrie);
  - het principe van 'de vervuiler betaalt' wordt waar mogelijk toegepast;
  - er is weinig aandacht voor broeikasgassen, maar het gebruik van bio-energie wordt ondersteund teneinde het gebruik van fossiele brandstoffen in de regio te sparen en afhankelijkheid van landen buiten het blok te beperken;
- *Natuur, biodiversiteit en cultureel erfgoed*
  - behoud en uitbreiding van natuur en cultureel erfgoed heeft geen prioriteit op EU-niveau. Er is sprake van uiteenlopend beleid binnen de lidstaten op dit vlak, waardoor een sterk gefragmenteerd netwerk van natuureservaten zal ontstaan. Natuurbehoud wordt voornamelijk een zaak van private initiatieven;
  - zogenaamde hotspots van biodiversiteit worden beschermd door nationale regelgeving. Speciale aandacht wordt gegeven aan gebieden die een symbolische waarde behelzen betreffende de regionale identiteit;
  - genenbanken komen in handen van private ondernemingen (met name in de landbouw sector) en overheden om de bron van genetische variaties nog te kunnen achterhalen;
- *Restricties in landgebruik/productie*
  - weinig en oneven restricties om het concurrerende gebruik van land tussen natuur, landbouw en verstedelijking in de hand te houden, behalve in kwetsbare gebieden;
  - productiequota voor suiker en melk dalen tot het niveau van zelfvoorziening.

De aanname is dat bovenstaande condities zullen resulteren in oneven groei, zowel op mondiale schaal als binnen de EU. De Oost- en Centraal Europese landen zullen in ontwikkeling achterblijven in vergelijking tot de EU15, en de verwachting is dat in dit scenario de armoede op het platteland in Oost Europa zal toenemen. De inkomensongelijkheid, zowel mondiaal als regionaal, neemt toe.

Ook de technologische ontwikkelingen op het gebied van landbouw zullen oneven en gefragmenteerd zijn. Communicatie over en toegang tot nieuwe technologieën wordt gehinderd door zwakke internationale instituties en een gebrek aan interesse om te participeren in internationale platforms. Ontwikkelingen zullen zich met name richten op kostenreductie. Daarnaast wordt ingezet op de ontwikkeling van technologieën die de zelfvoorzieningsgraad van de EU op peil houden, in het bijzonder op het gebied van energie (bio-energie). Investerings in R&D op dit gebied moeten alternatieve energiebronnen commercieel en economisch haalbaar maken.

2.2.3 *Global Cooperation/Mondiale Solidariteit*

In het wereldbeeld *Global Cooperation of Mondiale Solidariteit* wordt getracht de voortgaande globalisering door internationale regels en verdragen in ecologische en maatschappelijke goede banen te leiden, en de internationale samenwerking op het gebied van handel, communicatie, milieu en veiligheid heeft een grote vlucht genomen. De Wereldbank, WTO, en aan de VN gelieerde instituties krijgen in dit wereldbeeld steeds meer legitimiteit, en er komt een wereldwijde, effectieve overheidscoördinatie tot stand ('global governance') waardoor op tal van terreinen bindende afspraken gemaakt kunnen worden. Nieuwe economieën zijn volwaardige partners in internationale samenwerkingsovereenkomsten, met wederzijdse belangen op het gebied van milieu, energie en de beschikbaarheid van grondstoffen. Sociale rechtvaardigheid wordt als een onmiskenbaar element gezien om de spanning tussen economie en ecologie op te lossen: geen intergenerationele solidariteit zonder internationale solidariteit. Dit principe werd al neergelegd in het rapport *Our Common Future* van de Commissie Brundtland (1987).

In dit wereldbeeld is grote zorg om issues als klimaatverandering, biodiversiteit, voorraaduitputting, armoede, het wereldvoedselvraagstuk en mensenrechten. Kwaliteit van leven, vrijheid en materiële welvaart zijn belangrijk, maar dit mag niet ten koste gaan van anderen. Winstoptimalisatie is gewenst, maar dan wel binnen normatieve kaders. Gedeelde verantwoordelijkheid is het adagium: samen sterk! In dit wereldbeeld is men ervan overtuigd dat marktwerking onvoldoende effectief is in het oplossen van ecologische en maatschappelijke problemen. Er wordt een belangrijke rol toegedicht aan overheden, internationale instituties en collectieve voorzieningen om marktfalen op te vangen. Gelijkheid, het opkomen en helpen van de zwakkeren in de samenleving, duurzaamheid en verantwoordelijkheid voor toekomstige generaties zijn centrale principes in dit wereldbeeld.

Hoewel in dit wereldbeeld vooral wordt ingezet op een toenemende invloed van internationale instituties en mondiale overeenkomsten om sturing te geven aan alle factoren die de druk op de collectieve goederen beïnvloeden - bijvoorbeeld bevolkingsontwikkeling, consumptiepatronen, technologische ontwikkeling - vormt internationale coördinatie tegelijkertijd een kwetsbaarheid. Het afbreukrisico ligt in het onvermogen om op mondiaal niveau sturing te geven aan de complexe bestuurlijke processen, zonder in enorme bureaucratie te vervallen.

Meer concreet gaat het wereldbeeld *Global Cooperation* uit van de volgende condities voor wat betreft Europa (Wageningen UR en RIVM, 2004):

- *Algemene veronderstellingen*
  - multilaterale samenwerking op het gebied van vele issues, gericht op een eerlijke verdeling van welvaart, sociale rechtvaardigheid en ecologisch rentmeesterschap; duurzame ontwikkeling kan allen bereikt worden door goed gecoördineerde initiatieven op regionaal en mondiaal niveau;
  - de rol van de overheid is redelijk sterk en gericht op het internaliseren van milieu en sociale kosten teneinde marktkrachten te kanaliseren en een kortetermijnvisie gericht op economisch gewin in te perken. Er is sprake van sterke beleidsinstrumenten op nationaal, regionaal en mondiaal niveau om dit te bewerkstelligen. Een grote overheid impliceert een hoger belastingsniveau;

- de internationale samenwerking is intensief, gericht op het geleidelijke afschaffen van handelsbarrières en het ondersteunen van ontwikkelingslanden in het profiteren van de vrijere handel. Er wordt gewerkt aan het opstellen van internationale standaarden voor productkwaliteit, arbeidsomstandigheden, milieukwaliteit, enzovoort;
- zich ontwikkelende gebieden (zowel binnen als buiten de EU) worden ondersteund in het bestrijden van armoede.
- *Politieke situatie in de EU*
  - Turkije, Roemenië en Bulgarije zijn toetreden tot de Europese Unie (EU28);
  - aanzienlijke overdracht van nationale machten naar supranationale machten. De EU heeft zich nagenoeg ontwikkeld tot een federatie. Buitenlands en veiligheidsbeleid zijn volledig verenigd, en er is sprake van een uniform niveau van vennootschapsbelasting, btw, en accijnzen;
  - op EU-niveau worden minimale normen voor sociale voorzieningen (pensioen, werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, enzovoort) vastgesteld. Voorzieningen die verder gaan dan de vastgestelde normen, worden verzorgd door private partijen;
  - er is sprake van een flexibel immigratiebeleid voor mensen van buiten de EU, en geen beperkingen voor mensen uit EU-lidstaten;
  - met het cohesiebeleid wordt ingezet op verdere convergentie tussen EU-lidstaten;
  - het niveau van de CAP-subsidies wordt gehandhaafd, waarbij nationale ondersteuning specifiek gericht dient te zijn op ecologische duurzaamheid en het katalyseren van rurale ontwikkeling;
- *Marktprotectie*
  - export subsidies en import tarieven worden afgeschaft voor alle sectoren;
  - de codex alimentarius is omvangrijker dan in het *Global Economy* scenario. De EU en andere ontwikkelde landen helpen ontwikkelingslanden actief om aan de standaarden te kunnen voldoen;
  - er is veel aandacht voor niet-handels issues. Landen mogen importen weigeren die niet voldoen aan internationaal vastgelegde minimum normen op het gebied van productiestandaarden (sociale, gezondheids- en milieu-impact), arbeidsomstandigheden (zoals vastgelegd in de ILO-conventies), milieu, dierenwelzijn, enzovoort;
  - toelating van GMO's na zorgvuldig onderzoek door EU-institutes (bijvoorbeeld een EU-voedselautoriteit);
- *Milieu en vervuiling*
  - hoge milieunormen;
  - evaluatie van de effectiviteit van milieuregelgeving via uitvoerige monitoring van management praktijk en de algehele toestand van milieu en leefomgeving;
  - sterke aandacht voor het terugdringen van broeikasgassen. De VS ondertekenen het Kyoto-protocol en de doelstellingen worden sterker beklemtoond. De aandacht voor emissies (samen met de toenemende schaarste van fossiele brandstoffen) resulteert in stijgende energieprijzen. Dit stimuleert verdere investeringen in onderzoek naar alternatieve en schone energie. In sommige de-

len van Europa zal de productie van commerciële biobrandstoffen 'big business' worden;

- *Natuur, biodiversiteit en cultureel erfgoed*
  - behoud en uitbreiding van natuur en cultureel erfgoed wordt gezien als een hoofdzakelijk publieke aangelegenheid, en grotendeels betaald uit publieke voorzieningen, onder meer via CAP-subsidies (betaling voor groene diensten en rurale ontwikkeling). Natuurreservaten worden door nationale, EU, en internationale organisaties zoals de UNESCO gesteund. Private financiering van natuur heeft vooral betrekking op gebieden die aantrekkelijk zijn voor toerisme en recreatie;
  - betalingen van nationale overheden aan boeren worden beperkt om marktverstoringen te voorkomen;
  - natuurontwikkeling wordt expliciet opgenomen in internationale netwerken van beschermde gebieden en groene stroken;
- *Restricties op landgebruik/productie*
  - landelijke gebieden die aangewezen zijn voor actief natuurbehoud en behoud van biodiversiteit, worden strikt beschermd;
  - er is sprake van restrictieve, homogene en gecoördineerde verstedelijking. Er wordt ingezet op compacte steden, en op verbetering van de huidige infrastructuurlijke voorzieningen in plaats van uitbreiding;
  - productiequota voor de landbouw worden afgeschaft.

In dit scenario wordt een sterke economische groei voorzien in de EU en andere OECD landen, maar geringer dan in het *Global Economy* scenario. Naar schatting leidt dit wereldbeeld tot een inkomensniveau in 2040 van 1,8 maal het inkomensniveau van 2000 (MNP en RIVM, 2004). Zuid- en Oosteuropese landen zullen snel toegroeien naar het EU-gemiddelde. De groei in ontwikkelingslanden zal naar verhouding zelfs nog sterker zijn - en ook sterker dan in het *Global Economy* scenario - waardoor het enorme verschil in welvaartsniveaus langzaam aan wat kleiner wordt.

Er is sprake van sterke technologische ontwikkeling, die voor een belangrijk deel wordt ingezet op het ontwikkelen van meer milieuvriendelijke productiemethoden en alternatieve energiebronnen. Nog sterker dan in het *Global Economy*-scenario wordt geïnvesteerd in een efficiënter gebruik van energie, mest en landbouwchemicaliën. Technologische doorbraken verhogen de fotosynthetische efficiëntie van biomassa-productie. Gezien de mondiale bevolkingsomvang (meer monden te voeden) en de welvaarts-groei, wordt ingezet op hogere opbrengsten per hectare, met minder benodigde input. Dit betekent een intensivering van de landbouw. Gezien de hogere transportkosten (hoger dan in het *Global Economy*-scenario, vanwege het internaliseren van milieukosten) wordt efficiëntere distributie, transport en opslagmanagement ook steeds belangrijker.

2.2.4 Regional Communities/Zorgzame Regio

Anti-globalisten hebben vanuit een op solidariteit en kleinschaligheid gericht wereldbeeld aanhoudend gewaarschuwd voor de risico's van het *Global Economy*-wereldbeeld. Ze hebben er in de VN tegen gestreden, en klimaatconferentie na klimaatconferentie belegd, maar

het mocht allemaal niet baten. China en India hebben hun recht op eigen ontwikkeling opgeëist. Staal, koper, fossiele brandstoffen en andere hulpbronnen zijn er in hoog tempo doorheen gedraaid. Hiervoor kon Europa niet langer verantwoordelijkheid nemen; er moest tegenwicht geboden worden, zo niet economisch dan wel moreel.

Mensen maken zich zorgen, maar het gevoel is dat men als individu maar heel beperkt invloed kan uitoefenen op Europa en de rest van de wereld. Aan de overheid en andere decentrale bevoegdheden wordt een grotere rol toegekend; die moeten de collectieve waarden bewaken en zorgen voor de nodige veranderingen. De collectieve sector wordt in dit scenario nauwelijks hervormd. Collectieve regelingen blijven in stand, waarbij de nadruk erop ligt om de inkomens gelijkmatig te verdelen en solidair te zijn. Door geringe prikkels in de sociale zekerheid en de hoge belasting- en premietarieven is de arbeidsparticipatie relatief laag en de werkloosheid hoog.

In dit wereldbeeld is een grote behoefte aan de menselijke maat ('small is beautiful'), solidariteit en sociale cohesie. Gemeenschapszin, burgerlijke verantwoordelijkheid, zorg voor elkaar, sociale controle en sociaal-culturele diversiteit staan hoog in het vaandel. Immateriële zaken als vrije tijd en gemeenschappelijke identiteit worden in dit wereldbeeld zeer belangrijk gevonden: geld alleen maakt niet gelukkig; het hoeft niet allemaal sneller, meer, beter en geavanceerder. De materiële welvaart en het individualisme is doorgeschooten, en nu zoekt men het meer in soberheid, saamhorigheid, zorgzaamheid en rentmeesterschap. Lokale gemeenschappen worden gezien als de hoeksteen van de samenleving. Thema's als het verkleinen van de ecologische voetafdruk, het sluiten van kringlopen en het beschermen van het natuurlandschap leven volop in dit wereldbeeld. Kortom, het motto 'verbeter de wereld, en begin bij jezelf' doet in dit scenario volop opgeld.

Het *Regional Communities* scenario kent een sterke regionale oriëntatie op producten uit de eigen omgeving (zelfvoorziening en protectionisme) en een groot vertrouwen in lokaal bestuur. De geringe innovatiekracht, de beperkte mogelijkheid voor individuele ontplooiing, en de maatschappelijke drempel met betrekking tot gedragsverandering vormen in dit wereldbeeld een afbreukrisico. Burgers zijn alleen bereid hun gedrag aan te passen als anderen dat ook doen. Dit impliceert dat de overheid het doorbreken van dit 'sociaal dilemma' - het gegeven van: alleen meedoen als anderen meedoen' - moet organiseren.

Meer gedetailleerd houdt het wereldbeeld *Regional Communities of Zorgzame Regio* de volgende condities in voor wat betreft Europa (Wageningen UR en RIVM, 2004):

- *Algemene veronderstellingen*
  - sociale en culturele waarden kunnen het best behouden blijven op lokale en regionale niveau van de samenleving;
  - zelfvoorziening, ecologisch rentmeesterschap en gelijkheid zijn sleutelbegrippen naar duurzaamheid. Duurzame ontwikkeling wordt het best geborgd door deze te koppelen aan lokale dynamieken en kleinschaligheid;
  - er wordt internationaal samengewerkt om tot duurzame ontwikkeling op mondiaal niveau te komen. Dit betreft dan met name de strijd tegen armoede, door zelfvoorziening op het gebied van voedselproductie en energie te promoten. Internationale instituties zoals de VN en WTO hebben slechts geringe invloed, wat resulteert in een zwakke coördinatie van internationale samenwerking. Samenwerking zal daarom meestal bilateraal plaatsvinden;

- overheidsinterventie is noodzakelijk om de onderhandelingen tussen stakeholders te begeleiden en besluiten te handhaven. Dit is veruit te prefereren boven het opleggen van wet- en regelgeving. Er wordt veel belang gehecht aan participatieve processen en 'bottom up'-benaderingen rondom beleid op lokaal niveau;
- een grote overheid en hoge kosten verbonden aan het realiseren van sociale doelstellingen en zelfvoorziening, impliceren het hoogste belastingsniveau van alle vier scenario's;
- *Politieke situatie in de EU*
  - geen verdere uitbreiding van de EU na de aansluiting van 10 CEEC-landen. Turkije sluit zich niet aan bij de EU. De EU blijft beperkt tot 25 lidstaten. Versterkte samenwerking tussen de kerngroep van de EU15 resulteert in een tweedeling binnen Europa. Daardoor verliest de EU aan invloed en macht;
  - geen verdere ontwikkeling van supranationale machten. Nationale overheden blijven verantwoordelijk voor het buitenland en veiligheids-, juridisch en fiscaal beleid. Harmonisatie van sociale zekerheidsvoorzieningen en vennootschapsbelasting binnen de kerngroep van EU-lidstaten;
  - restrictief beleid ten aanzien van immigratie vanuit landen buiten de EU, en slechts beperkte mogelijkheden voor migratie voor burgers uit EU-lidstaten. Migratie vanuit de CEEC-landen wordt sterk beperkt;
  - het cohesiebeleid krijgt weinig aandacht en blijft daardoor ineffectief;
  - de CAP-subsidies stijgen met zo'n 10%, maar worden gekoppeld aan milieu en sociale normen. Export subsidies worden afgeschaft;
- *Marktprotectie*
  - de markt voor landbouwproducten wordt beschermd tegen concurrerende producten, teneinde een stijging van goedkope importen te voorkomen. Deze zouden de Europese markt ernstig kunnen verstoren;
  - verschillende volwassen Europese industrieën worden beschermd tegen buitenlandse concurrentie via handelsbarrières en importtarieven. Dit geldt met name voor de landbouw;
  - er is sterke aandacht voor niet-handelsissues rondom importen vanuit landen buiten de EU. Product- en productiestandaarden op het gebied van gezondheid, milieu en dierenwelzijn dienen op z'n minst even hoog te zijn als de normen die op EU-niveau gehanteerd worden;
  - sterke voorkeur voor producten uit de eigen regio;
- *Milieu en vervuiling*
  - via EU-wet- en regelgeving worden aangescherpte milieunormen en -regels opgesteld die EU-wijd van toepassing zijn;
  - evaluatie van de effectiviteit van milieuregelgeving via uitvoerige monitoring van management praktijk en de algehele toestand van milieu en leefomgeving;
  - het gebruik van zonne- en bio-energie wordt gestimuleerd om de voorraad fossiele brandstoffen te sparen en om afhankelijkheid van importen vanuit andere landen te beperken (zelfvoorziening). Subsidies en investeringen in R&D moeten deze technologieën economisch meer aantrekkelijk maken. Echter, internationale coördinatie op dit terrein is zwak;

- *Natuur, biodiversiteit en cultureel erfgoed*
  - behoud, beheer en uitbreiding van natuur en cultureel erfgoed is een duidelijke prioriteit. Aanvragen voor EU-ondersteuning en fondsen worden ingediend door lokale initiatieven;
  - zogenaamde hotspots op het gebied van biodiversiteit worden beschermd door EU-wet- en regelgeving. Uitbreiding van de Ecologische Hoofdstructuur is moeilijk te realiseren door het gebrek aan effectieve coördinatie;
- *Restricties op landgebruik/productie*
  - beperkingen met betrekking tot het landgebruik worden lokaal bepaald;
  - landelijke gebieden die aangewezen zijn voor actief natuurbehoud en behoud van biodiversiteit, worden strikt beschermd;
  - productiequota voor melk en suiker dalen tot het niveau van zelfvoorziening. Nieuwe quota kunnen eventueel geïntroduceerd worden wanneer het niveau van zelfvoorziening overschreden dreigt te worden en overschotten niet verkocht kunnen worden zonder subsidie;
  - restrictieve en heterogene ruimtelijke ordening. Compacte verstedelijking in kleine tot middelgrote steden.

De economische groei is in dit regionaliseringsscenario met sterke overheidscoördinatie relatief gering, en het minst hoog van alle scenario's. Het inkomen per hoofd van de Europese bevolking in 2040 wordt geschat op 'slechts' 40% hoger dan dat in 2000. Ter vergelijking: in het *Global Economy* scenario is dit naar schatting 140% hoger. De minste groei vindt plaats in de periferie van Europa, maar de inkomensongelijkheid daalt. De groei in arbeidsproductiviteit is in dit scenario gering.

De technologische ontwikkeling is ongelijkmatig, met name in regio's die grondstofarm zijn maar een snelle economische ontwikkeling doormaken en daardoor gericht zijn op het ontwikkelen van energie-efficiënte en milieuvriendelijke productiemethoden. Over het algemeen zullen innovaties gericht zijn op een efficiënter gebruik van energie, mest en landbouwchemicaliën (geschat wordt ergens op het niveau tussen de scenario's *Global Cooperation* (B1) en *Continental Markets* (A2)). Geschat wordt dat in het *Regional Communities* scenario de opbrengsten per hectare relatief gering zullen blijven vanwege de extensieve vorm van productie en het stagneren van de technologische ontwikkeling. Het laatste is onder meer het gevolg van een gebrek aan internationale samenwerking op en uitwisseling van technologische kennis. De verbrokkelde markten belemmeren dat kennis zich snel verspreidt. Daarnaast geldt dat minder concurrentie de noodzaak voor bedrijven om te innoveren remt. Ten slotte wordt door de kleine inkomensverschillen de stimulans om te investeren in onderwijs beperkt.

2.3 Wereldbeelden en waardeoriëntaties

De in paragraaf 2.2 beschreven vier wereldbeelden zijn uiteraard gestileerde maatschappijtypen. Ze geven weer binnen welke aannamen en condities welke maatschappelijke vraagstukken zullen spelen, en geven de voorkeur voor oplossingsrichtingen aan waarvan burgers als groep denken dat hun uiteindelijke waarden het beste tot hun recht komen. Welke maatschappelijke issues burgers belangrijk vinden en voor welke oplossingsrichting

gekozen wordt, hangt sterk af van hoe mensen in het leven staan en welke waarden zij nastreven. De prioritering van maatschappelijke vraagstukken kan daarom behalve naar wereldbeeld ook worden geïnventariseerd naar waardeoriëntatie (Cf. MNP en RIVM, 2004).

In de studie *Kwaliteit en toekomst - verkenning van duurzaamheid* van het MNP en het RIVM (2004) is onderzocht hoe wereldbeelden (omschreven als de gewenste sociaal-maatschappelijke omgeving waarin de burger zijn doelen beter denkt te kunnen realiseren) samenhangen met de waardeoriëntaties (omschreven als de persoonlijke waarden en doelen die burgers nastreven in het leven) van verschillende groepen Nederlanders. Daartoe is in 2003 door TNS NIPO een onderzoek uitgevoerd onder een groep van 2.500 representatieve respondenten. In een wereldbeeldenenquête werd respondenten gevraagd hun voorkeur aan te geven door 100 punten te verdelen over de vier verschillende wereldbeelden. Hiermee gaven respondenten een beoordeling over hoe problemen het best opgelost kunnen worden (in een omgeving die meer gericht is op efficiëntie via de markt, of op solidariteit en rechtvaardigheid via de overheid) en de schaal waarop oplossingen het best gerealiseerd kunnen worden: mondiaal of regionaal.

Het onderzoek dat door TNS NIPO is uitgevoerd, is gebaseerd op het 'WIN-model', waarbij 'WIN' staat voor 'Waarden in Nederland'. Er bestaat niet één burger of consument, maar er kunnen verschillende sociaal-culturele groepen worden onderscheiden met verschillende voorkeuren. Segmentatie naar opvattingen, doelen, voorkeuren, waarden en leefpatronen maakt het makkelijker om te communiceren met, en in te spelen op de behoeften van verschillende groepen in de samenleving. TNS NIPO heeft daartoe het WIN-model ontwikkeld, die acht 'typen' Nederlanders onderscheidt. Hieronder volgt een zeer beknopte beschrijving van elk van de segmenten. Een uitgebreide profielschets van elk segment, evenals een korte beschrijving van de methodologische grondslag van de WIN-segmentering, is opgenomen in bijlage 1 van deze studie.

- *Zorgzamen* zijn zeer sociaal; zorgen actief (beschermen, vergroten) voor het welzijn van anderen; altruïstisch; behoudend; gericht op rust en vrede;
- *Behoudenden* zijn conformistisch; willen niet opvallen; houden zich aan normen en regels; zijn gericht op het eigen wereldje; hebben veel vooroordelen en denken in 'wij' en 'ze';
- *Genieters* zijn gericht op plezier, lichamelijk en emotioneel genot; zijn impulsief, vinden gezelligheid belangrijk en zijn gemakzuchtig;
- *Luxezoekers* zijn prestatiegericht; succes, competentie, ambitie, maatschappelijke acceptatie, en 'scoren' zijn voor deze groep belangrijk; zijn gericht op veel geld verdienen en een comfortabel leven leiden; zijn wat 'bitchy' en 'macho' in hun gedrag;
- *Zakelijken* zelfbepaling is belangrijk, evenals onafhankelijkheid, zich ontwikkelen, iets bereiken in het leven; een soort yuppen;
- *Ruimdenkers* kenmerken zich door rijpheid; hebben begrip van en voor anderen; denken om zichzelf en de wereld daar om heen; zijn wereldverbeteraars; vooral baby-boomers;
- *Geëngageerden* behoefte aan veiligheid, stabiliteit en harmonie, zowel in het eigen leven als in de wereld om hen heen; zijn erg bezig met de eigen situatie en relaties met anderen.

- *Evenwichtigen* scores gemiddeld op alle vlakken.

De wereldbeeldenquête leverde de resultaten op zoals weergegeven in tabellen 2.1 en 2.2. Bij deze tabellen dient opgemerkt te worden dat de waardeoriëntaties betrekking hebben op de Nederlander als 'burger' en niet zozeer de Nederlander als 'consument'. De waardeoriëntatie van de acht 'WIN-segmenten' kan daarom niet één op één vertaald worden naar het koopgedrag van deze groepen Nederlanders.

Tabel 2.1 Verdeling van waardeoriëntaties over wereldbeelden

	Zakelijke en luxezoekers (%)	Genieters en evenwichtigen (%)	Ruimdenkers en geëngageerden (%)	Zorgzamen en evenwichtigen (%)	Totaal (%)
<i>Mondiale Markt (A1)</i>	51	28	9	11	100
<i>Veilige Regio (A2)</i>	26	30	14	30	100
<i>Mondiale Solidariteit (B1)</i>	19	14	41	26	100
<i>Zorgzame Regio (B2)</i>	19	22	27	32	100
Nederland	23	23	26	29	100

Bron: MNP en RIVM (2004).

De percentages op de hoofddiagonaal in tabel 2.1 geven de hoogste percentages aan van de verdeling van de waardeoriëntaties van verschillende 'typen' Nederlanders over de vier wereldbeelden. Dit wekt de suggestie van een correlatie tussen de waarden en voorkeuren van bepaalde groepen burgers en een bepaald type wereldbeeld. Draait men de tabel echter om - een verdeling van wereldbeelden over waardeoriëntaties, zoals weergegeven in tabel 2.2 - dan wordt goed zichtbaar hoe sterk verschillend de waardeoriëntaties verdeeld zijn over de verschillende wereldbeelden (Petersen et al., 2006: 29).

Uit tabel 2.2 is op te maken dat nog geen 10% van de Nederlanders zich kan vinden in de prestatie maatschappij (het *Global Economy/Mondiale Markt* wereldbeeld) met de daaraan verbonden trends van verdergaande globalisering en individualisering. De voorkeur lijkt uit te gaan naar een maatschappij waarin solidariteit en aandacht voor een meer regionale ontwikkeling behouden blijven. De meeste steun is er voor het wereldbeeld *Regional Communities/Zorgzame regio* (45%), gevolgd door *Continental Markets/Veilige regio* (27%), en *Global Cooperation/Mondiale solidariteit* (22%).

Tabel 2.2 Verdeling van wereldbeelden over waardeoriëntaties

	<i>Mondiale markt (A1)</i> (%)	<i>Veilige regio (A2)</i> (%)	<i>Mondiale solidariteit (B1)</i> (%)	<i>Zorgzame regio (B2)</i> (%)	Totaal (%)	Nederland (%)
Zakelijken en luxezoekers	13	31	18	38	100	23
Genieters en behoudenden	8	35	14	43	100	23
Ruimdenkers en geëngageerden	2	15	35	48	100	26
Zorgzamen en behoudenden	2	28	20	50	100	28
Nederland	6	27	22	45	100	100

Bron: Petersen et al. (2006).

Het onderzoek 21minuten.nl (editie 2006) - veruit het grootste opinieonderzoek in Nederland - waarbij 170.000 Nederlanders naar hun mening gevraagd werd over sociaal-economische vraagstukken die belangrijk zijn voor de toekomst van Nederland, lijkt de bevindingen van TNS NIPO rondom 'waarden in Nederland' in grote lijnen te bevestigen. De onderzoeksresultaten van 21minuten.nl, weergegeven in tabel 2.3, geven het volgende beeld met betrekking tot de 'waarden' van onze huidige Nederlandse samenleving, en de 'waarden' van de gewenste samenleving.

Tabel 2.3 Beschrijving van huidige en gewenste samenleving

		Huidige samenleving		Gewenste samenleving			
		eens (%)	oneens (%)	eens (%)	oneens (%)		
Individualistisch	2006	91	9	11	89	2006	Solidair
	2005	76	24	20	80	2005	
Materieel succes	2006	85	15	7	93	2006	Kwaliteit van leven
	2005	68	32	14	86	2005	
Brutaal	2006	90	10	21	79	2006	Bescheiden
	2005	74	26	29	71	2005	
Informeel	2006	92	8	22	78	2006	Respect voor gedrag
	2005					2005	
Eigen verantwoordelijkheid	2006	69	31	30	70	2006	Sociale zekerheid
	2005					2005	
Behoudend	2006	54	46	16	84	2006	Ondernemend
	2005	71	29	25	75	2005	

Bron: McKinsey (2006) *21minuten.nl* editie 2006.

Het rapport *21minuten.nl* editie 2006 concludeert dat, hoewel Nederlanders bij afwegingen over de economie de noodzaak van groei duidelijk onderstrepen, er tevens een sterke roep is ontstaan om een maatschappij die meer solidair is en die is gericht op de kwaliteit van bestaan in plaats van materieel succes. Dit beeld lijkt de afgelopen twee jaar sterker te zijn geworden en staat diametraal tegenover hoe men de huidige samenleving ervaart. Volgens het rapport is de uitdaging die Nederlanders zich stellen een samenleving te vormen die economische groei creëert zonder verdere belasting van het milieu. Deze samenleving is solidair, gericht op kwaliteit van bestaan, bescheiden en heeft respect voor gezag. Wederom geldt ook hier dat Nederlanders gevraagd zijn naar hun kijk op de samenleving in hun rol als 'burger', niet vanuit hun rol als 'consument'.

2.4 Samenvatting

In dit hoofdstuk zijn vier wereldbeelden en de bijbehorende typerende kenmerken gepresenteerd, die een schets geven van hoe de wereld zich in de loop naar 2030 zou *kunnen* ontwikkelen. Voor de doorwerking van deze wereldbeelden naar scenario's wordt ervan uitgegaan dat er per scenario één dominant wereldbeeld in de collectieve besluitvorming domineert. De wereldbeelden uit de bestudeerde studies lijken sterk op elkaar. Alle 'toekomstbeelden' - behalve SCENAR - gaan uit van twee sleutelonzekerheden: (a) de mate van internationale verwevenheid van landen en de mate waarin zij bereid zijn met elkaar

samen te werken, (globalisering/internationaal versus regionalisering/nationaal); en (b) de mate waarin sprake is van sturing door marktkrachten (efficiëntie, liberalisering, 'low regulation', private sector) versus coördinatie vanuit de overheid (solidariteit, collectieve voorzieningen, 'high regulation', publieke sector). De in dit hoofdstuk beschreven vier wereldbeelden zijn uiteraard gestileerde maatschappijtypen. Ze geven weer binnen welke aannamen en condities welke maatschappelijke vraagstukken zullen spelen, en geven de voorkeur voor oplossingsrichtingen aan waarvan burgers als groep denken dat hun uiteindelijke waarden het beste tot hun recht komen. Welke maatschappelijke issues burgers belangrijk vinden en voor welke oplossingsrichting gekozen wordt, hangt echter sterk af van hoe mensen in het leven staan en welke waarden zij nastreven. De prioritering van maatschappelijke vraagstukken kan daarom behalve naar wereldbeeld ook worden geïnventariseerd naar waardeoriëntaties van burgers. Uit onderzoek van TNS NIPO blijkt dat nog geen 10% van de Nederlanders kan zich vinden in de prestatie maatschappij (het *Global Economy/Mondiale Markt* wereldbeeld) met de daaraan verbonden trends van verdergaande globalisering en individualisering. De voorkeur lijkt uit te gaan naar een maatschappij waarin solidariteit en aandacht voor een meer regionale ontwikkeling behouden blijven. De meeste steun is er voor het wereldbeeld *Regional Communities/Zorgzame regio* (45%), gevolgd door *Continental Markets/Veilige regio* (27%), en *Global Cooperation/Mondiale solidariteit* (22%). Het is dan ook van belang om bij een analyse van deze wereldbeelden voor de toekomst van de Nederlandse biologische landbouw een koppeling te maken tussen de geschetste wereldbeelden zelf en de onderliggende waardeoriëntaties van burgers. In de volgende hoofdstukken komen we op dit vraagstuk terug.

3. Trends per wereldbeeld en implicaties voor de landbouw in het algemeen

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk inventariseren we de economische en maatschappelijke trends die relevant kunnen zijn voor de toekomst van de Nederlandse (biologische) landbouw. Deze inventarisatie bouwt voort op de vier wereldbeelden zoals geschetst in hoofdstuk 2, en is in hoofdzaak gebaseerd op de studies zoals opgesomd in paragraaf 2.1, aangevuld met de notitie *Kiezen voor Landbouw* (2005) van het ministerie van LNV.

De conceptuele wereldbeelden uit hoofdstuk 2 zijn opgebouwd rondom twee sleutelonzekerheden. Naast deze fundamentele onzekerheden over de toekomst, zijn ook een aantal 'meer zekere' maatschappelijke ontwikkelingen of trends aan te wijzen. De doorwerking van deze trends verschilt echter per wereldbeeld; afhankelijk van de veronderstellingen kunnen trends versterkt worden, of juist afgezwakt. Ofwel: de impact van exogene ontwikkelingen varieert per wereldbeeld. Zo is het bijvoorbeeld vrijwel zeker dat de wereldbevolking de komende decennia zal toenemen. De mate waarin en de wijze waarop deze groei doorzet, hangt echter af van de specifieke condities zoals verondersteld in de vier wereldbeelden. Hetzelfde geldt voor de beschikbaarheid van fossiele brandstoffen. Het is vrijwel zeker dat de olievoorraden de komende decennia zullen afnemen. De snelheid waarmee dat gebeurt, hangt echter in sterke mate af van de energiebehoefte in elk wereldbeeld, wat weer samenhangt met de mate van mobiliteit, de mate van internationalisering, consumptiepatronen, enzovoort.

In dit hoofdstuk gaan we in op de doorwerking van verschillende exogene ontwikkelingen of drijvende krachten in de vier geschetste wereldbeelden. De verschillende studies waar dit rapport zich op baseert onderscheiden allen een aantal 'drivers' waarvan de impact per wereldbeeld geschat tracht te worden. Zo zijn de scenario's in het in 2006 uitgebrachte rapport *Welvaart en Leefomgeving* van het MNP, CPB en RPB gebaseerd op verschillende demografische ontwikkelingen (vergrijzing, individualisering), economische ontwikkelingen en internationale politieke ontwikkelingen. Drijvende krachten die in de EURURALIS-studie zijn meegenomen zijn natuurlijke veranderingen die het ecosysteem kunnen veranderen, geopolitieke veranderingen, demografische veranderingen, trends in de wereldeconomie, technologische ontwikkelingen en consumentenvoorkeuren.

In paragraaf 3.2 wordt een overzicht gegeven van de kwantitatieve doorberekeningen voor de verschillende wereldbeelden van deze drijvende krachten op mobiliteit, de energievoorziening, voedselvoorziening, de landbouw, het milieu, de natuur, natuurkwaliteit en recreatie voor Nederland anno 2030-2040. In paragraaf 3.3 wordt ingegaan op voorziene demografische ontwikkelingen (mondiaal, Europees en in Nederland) en daarmee samenhangende mondiale economische ontwikkelingen, met name de opkomst van nieuwe economische grootmachten. Paragraaf 3.4 inventariseert vervolgens de belangrijkste trends op het gebied van consumptiepatronen en -voorkeuren van Nederlanders. Verwacht mag wor-

den dat deze consumptiepatronen in meer op mindere mate de voorkeuren van 'westerse' consumenten aangeven.

Deze ontwikkelingen worden in paragraaf 3.5 vervolgens vertaald naar een kwalitatieve analyse van de voorziene ontwikkelingen in de landbouw in de komende decennia. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen mondiale trends, verwachte ontwikkelingen in Europa en tenslotte meer specifiek in Nederland. In paragraaf 3.6 wordt het gestelde in dit hoofdstuk samengevat. Dit alles vormt de input voor de SWOT-analyses voor de biologische landbouw die in hoofdstuk 4 aan de orde komen.

3.2 Trends per wereldbeeld - kwantitatieve doorberekeningen

Het rapport *Kwaliteit en toekomst - Verkenning van duurzaamheid* van het MNP en het RIVM (2004) heeft de voorziene ontwikkelingen voor de thema's mobiliteit, energievoorziening en voedselvoorziening per geschetst wereldbeeld in deze studie voor Nederland in 2030 in kaart gebracht. De genoemde drie thema's worden als bepalend gezien in het ontwikkelen van een visie op hoe duurzaam de wereld zich in de loop naar 2030 zal ontwikkelen.

Wereldbeeld	A1 <i>Mondiale markt</i>	A2 <i>Veilige regio</i>	B1 <i>Mondiale solidariteit</i>	B2 <i>Zorgzame regio</i>
Mobiliteit	<ul style="list-style-type: none"> - enorme toename goederenvervoer uitbreiding wegen; - congestieheffing; congestie snelwegen op huidig niveau; - ongelijkere toegang tot mobiliteit (verschraling openbaar vervoer; - technologiewinst naar comfort in plaats van milieu; - mondiale CO₂-emissie blijft stijgen. 	<ul style="list-style-type: none"> - congestie neemt toe met 30% ten opzichte van 2000; - openbaar vervoer komt niet van de grond; - uitbreiding wegen. 	<ul style="list-style-type: none"> - EU-emissiebeleid succesvol; - verbetering milieutechnologie (biobrandstoffen, waterstof, brandstofcellen); - besparing: zuiniger wagenpark; - CO₂-emissie in Nederland daalt. 	<ul style="list-style-type: none"> - congestie neemt minder snel toe dan in A2; - daardoor luchtverontreiniging, geluidshinder en landschapsaantasting beperkt; - vrijwillige gedragsverandering.

Figuur 3.1 Ontwikkelingen mobiliteit, energie- en voedselvoorziening per wereldbeeld (tot 2030)

Bron: MNP en RIVM (2004).

Wereldbeeld	A1 <i>Mondiale markt</i>	A2 <i>Veilige regio</i>	B1 <i>Mondiale solidariteit</i>	B2 <i>Zorgzame regio</i>
Energievoorziening	<ul style="list-style-type: none"> - technologie: kostenbesparing; - energiegebruik + 100% in 2030; - gebruik fossiele bronnen en CO₂-emissie blijft hoog; - pas op lange termijn substantiële ontwikkeling hernieuwbare energie; - zelfvoorziening EU van 60 naar 40%. 	<ul style="list-style-type: none"> - zelfvoorziening, lage kosten; - energiegebruik + 75% in 2030; - energieprijs 100% hoger in 2030; - energiegebruik, gebruik fossiele bronnen en CO₂-emissie blijven stijgen; - ontwikkeling hernieuwbare energie gering; - zelfvoorziening EU van 60 naar 55%. 	<ul style="list-style-type: none"> - klimaatbeleid CO₂-emissieland; - energiegebruik + 50% in 2030; - hernieuwbare energie en besparings-technologie: op langere termijn nemen gebruik fossiele bronnen en CO₂-emissie af; - zelfvoorziening EU van 60 naar 46%. 	<ul style="list-style-type: none"> - gedragsverandering: schone energie; - energiegebruik + 50% in 2030; - hernieuwbare energie en besparing: op langere termijn stabiliseren gebruik fossiele energie en CO₂-emissie; - zelfvoorziening EU van 60 naar 50%.
Voedselvoorziening	<ul style="list-style-type: none"> - liberalisering en marktwerking; - sterke toename luxe voedsel; - afname ruimtegebruik landbouw in EU: toename mondiaal; - voedselvoorziening neemt af: risico voedselveiligheid; - afname dierenwelzijn, hoge milieudruk; - sterke toename watergebruik; - afname biodiversiteit; - afname landschapskwaliteit. 	<ul style="list-style-type: none"> - bescherming regio, maar efficiënt (werk); - toename gebruik luxe voedsel; - sterkste groei in ruimtegebruik: in EU-15 nog geringe afname; - voedselzelfvoorziening EU-15 neemt af: grote kwetsbaarheid, hetzelfde ook in andere regio's; - hoge milieudruk; - sterke toename watergebruik; - afname biodiversiteit. 	<ul style="list-style-type: none"> - liberalisering, maar gericht op solidariteit; - toename gebruik luxe voedsel; - afname gebruik EU-15, toename elders; - voedselzelfvoorziening neemt af: risico's voedselveiligheid; - milieudruk neemt wat toe, blijft te hoog; - beperkte toename watergebruik; - concurrerende doelen voor ruimtegebruik: toename areaal landbouw, extensivering landbouw, energieteelt, natuur. 	<ul style="list-style-type: none"> - bescherming regio, maar solidair (natuur); - kleinste toename luxe voedsel; - hongerbestrijding weinig effectief; - één na grootste toename ruimtegebruik, ook EU-15 toename; - voedselvoorziening ongeveer gelijk; - milieudruk neemt toe; - toename watergebruik; - afname biodiversiteit.

Figuur 3.1 Ontwikkelingen mobiliteit, energie- en voedselvoorziening per wereldbeeld (tot 2030) (vervolg)
Bron: MNP en RIVM (2004).

Mobiliteit is verbonden met het gebruik van energie en natuurlijke hulpbronnen (olie, staal), de uitstoot van schadelijke emissies (CO₂) en het beslag op het fysieke en natuurlijke systeem (aanleg van wegennet, landschapsaantasting, enzovoort). Daarmee is het zowel van directe (ruimtegebruik) als van indirecte invloed op de landbouw.

Het thema energievoorziening is verbonden met het gebruik van fossiele brandstoffen, klimaatverandering, transitie naar andere vormen van energie (biofuels) en de daar-

aan verbonden invloed op het fysieke en natuurlijke systeem. Ook hier geldt dat het energievraagstuk zowel directe als indirecte verbindingen heeft met de primaire sector.

In het kader van toekomstige perspectieven voor de (biologische) landbouw is het thema voedselvoorziening in meer directe zin van belang. Figuur 3.1 vat de belangrijkste ontwikkelingen voor deze thema's samen.

Voldoende, betaalbaar en veilig voedsel wordt volgens het MNP en RIVM in alle wereldbeelden als een prioritair doel gezien. De inschatting is dat zelfs bij een stijgende wereldbevolking en een luxer consumptiepatroon (meer eiwitconsumptie) voldoende en betaalbaar voedsel te produceren is. Het voedsel wordt veiliger door voortschrijdende verbeteringen van de productiewijze als reactie op normstelling. Voorzien wordt echter dat groeiende voedselimporten in Europa wel tot nieuwe risico's zullen leiden.

Groei van de economie en bevolking leidt tot een grotere vraag naar voedsel, en vooral naar vlees. Dit staat op gespannen voet met de wens tot duurzaamheid en behoud van de natuur: gebruik van meer kunstmest en een groeiende veestapel leiden tot grotere stikstofemissies, een groter ruimtebeslag en een hoger watergebruik. Elk wereldbeeld heeft zijn eigen doelstellingen rondom voedselvoorziening, maar put daarbij uit dezelfde middelen. De manier waarop de middelen worden ingezet, hangt af van de sturing rondom wel of niet liberaliseren van de wereldhandel; wel of geen *mondiale solidariteit*; wel of geen regelgeving rondom milieu en ruimtegebruik; de richting waarin technologie wordt ingezet; en de interactie tussen consument en product.

Ook het in 2006 door het MNP, CPB en RPB uitgebrachte rapport *Welvaart en leefomgeving* richt zich op de vraag hoe Nederland zich in de loop naar 2040 zal ontwikkelen, en wat dat zal betekenen voor onze welvaart, ons welzijn en duurzaamheid. Het rapport voorziet per wereldbeeld de volgende ontwikkelingen in Nederland in de periode tot 2040 voor de landbouw (figuur 3.2); het milieu (figuur 3.3); de natuur, natuurkwaliteit en recreatie (figuur 3.4); en mobiliteit (figuur 3.5):

Het MNP, CPB en RPB voorzien dat de landbouw in 2040 nog 85-90% van het huidige landbouwareaal in gebruik zal hebben. Het aantal landbouwbedrijven en het aandeel van landbouw in het Bruto Nationaal Product zullen de komende jaren blijven dalen. Bij liberalisering van het landbouwbeleid zal de melkveehouderij fors groeien; het zal dan met name de milieuregelgeving zijn die de groei beperkt. Ingeschat wordt dat zonder aanvullend beleid de landbouw zich bovenal zal blijven richten op de productie van landbouwproducten, waardoor de maatschappelijke vraag naar een waardevol cultuurlandschap en natuur onvoldoende zal worden gehonoreerd. In paragraaf 3.4.3 wordt verder op deze ontwikkelingen ingegaan.

<i>Global Economy</i> Mondiale vrijhandel en afschaffing van quotarege- lingen; Geen effectief grensoverschrijdend milieubeleid		<i>Strong Europe</i> Mondiale handel met milieurestricties Effectief grensoverschrijdend milieubeleid	
Inwoners 2040	19.700.000	Inwoners 2040	18.900.000
BBP/hoofd (2001 = 100)	221	BBP/hoofd (2001=100)	156
<i>Ontwikkeling 2002 - 2040</i>		<i>Ontwikkeling 2002-2040</i>	
Areaal landbouw (%)	- 15	Areaal landbouw (%)	- 15
Areaal glastuinbouw (%)	+ 60	Areaal glastuinbouw (%)	- 15
Aantal melkkoeien (%)	+ 25	Aantal melkkoeien (%)	- 5
Aantal varkens (%)	- 5	Aantal varkens (%)	- 55
Volume toegevoegde waarde (%)	+ 90	Volume toegevoegde waarde (%)	+ 10
NH ₃ -emissie (%)	+ 15	NH ₃ -emissie (%)	- 30
<i>Transatlantic Market</i> Handelsblokken en continuering huidig landbouw- beleid; Quota iets verruimd Geen sterk milieubeleid		<i>Regional Communities</i> Handelsblokken en importheffingen blijven ge- handhaafd; Effectief (nationaal) milieubeleid	
Inwoners 2040	17.100.000	Inwoners 2040	15.800.000
BBP/hoofd (2001=100)	195	BBP/hoofd (2001=100)	133
<i>Ontwikkeling 2002-2040</i>		<i>Ontwikkeling 2002-2040</i>	
Areaal landbouw (%)	- 15	Areaal landbouw (%)	- 10
Areaal glastuinbouw (%)	+ 5	Areaal glastuinbouw (%)	- 45
Aantal melkkoeien (%)	- 5	Aantal melkkoeien (%)	- 15
Aantal varkens (%)	- 5	Aantal varkens (%)	- 55
Volume toegevoegde waarde (%)	+ 30	Volume toegevoegde waarde (%)	- 5
NH ₃ -emissie (%)	+ 5	NH ₃ -emissie (%)	- 30

Figuur 3.2 Landbouw - scenario's Nederland in 2040 in het kort

Bron: MNP, CPB en RPB (2006).

Op het gebied van milieu wordt voorspeld dat zonder internationaal effectief klimaatbeleid de CO₂-emissies zullen blijven toenemen. De risico's verbonden aan klimaatverandering worden dan groter. Bij een sterke groei van de economie en de bevolking neemt ook de hoeveelheid afval sterk toe. In het *Global Economy*-scenario kan deze zelfs verdubbelen (zie figuur 3.3). De mate van demografische en economische groei en de rol van nationale en internationale overheden in het al dan niet opstellen van milieunormen en -regelgeving is ook van invloed op de toe- of afname van emissies van nutriënten naar water en bodem, de luchtkwaliteit, gezondheid, kortom: de algehele milieudruk.

Voor wat betreft het thema natuur, natuurkwaliteit en recreatie wordt voorzien dat de biodiversiteit van het agrarische gebied verder achteruit zal gaan door veranderingen in de landbouwpraktijk. Hierbij moet gedacht worden aan voortgaande intensivering en schaalvergroting. Ongeveer 70% van Nederland is landbouwgrond: eenderde deel daarvan wordt gebruikt voor de akkerbouw, tweederde deel is grasland. Agrarisch natuurbeheer (waar ook een vergoeding voor wordt toegekend) betreft slechts 5 tot 7% van het agrarisch gebied, hetgeen onvoldoende is om de achteruitgang te stoppen. Ontwikkelingen in de landbouw hebben daarom belangrijke gevolgen voor de biodiversiteit. In scenario's zonder gemeen-

schappelijk landbouwbeleid zal de landbouw grootschaliger worden en kleine landschapselementen verder afnemen.

<i>Global Economy</i> Mondiale vrijhandel zonder effectief international milieubeleid		<i>Strong Europe</i> Mondiale handel met milieurestricties; Effectief internationaal milieubeleid	
Inwoners 2040	19.700.000	Inwoners 2040	18.900.000
BBP/hoofd (2001 = 100)	221	BBP/hoofd (2001=100)	156
<i>Ontwikkeling 2002 - 2040</i>		<i>Ontwikkeling 2002-2040</i>	
CO ₂ -emissie (%)	+ 60	CO ₂ -emissie (%)	- 20
SO ₂ -emissie (%)	+ 90	SO ₂ -emissie (%)	- 47
NO _x -emissie (%)	- 38	NO _x -emissie (%)	- 30
PM10-emissie (%)	+ 3	PM10-emissie (%)	- 30
NH ₃ -emissie (%)	+ 18	NH ₃ -emissie (%)	- 24
P-emissie water (%)	- 7	P-emissie water (%)	- 12
Ziektelast chronisch fijn stof (%)	+ 27	Ziektelast chronisch fijn stof (%)	+ 5
Afval totaal (%)	+ 100	Afval totaal (%)	+ 44
Afval verbranden (%)	+ 200	Afval verbranden (%)	+ 78
Ruimtegebruik buitenland (%)	+ 55	Ruimtegebruik buitenland (%)	+ 33
<i>Transatlantic Market</i> Mondiaal handelsblokken; Europa en Noord-Amerika vormen een blok; Geen sterk milieubeleid		<i>Regional Communities</i> Handelsblokken en importheffingen blijven gehandhaafd; Effectief (nationaal) milieubeleid	
Inwoners 2040	17.100.000	Inwoners 2040	15.800.000
BBP/hoofd (2001=100)	195	BBP/hoofd (2001=100)	133
<i>Ontwikkeling 2002-2040</i>		<i>Ontwikkeling 2002-2040</i>	
CO ₂ -emissie (%)	+ 30	CO ₂ -emissie (%)	- 10
SO ₂ -emissie (%)	+ 58	SO ₂ -emissie (%)	- 30
NO _x -emissie (%)	- 46	NO _x -emissie (%)	- 68
PM10-emissie (%)	- 12	PM10-emissie (%)	- 44
NH ₃ -emissie (%)	+ 7	NH ₃ -emissie (%)	- 25
P-emissie water (%)	- 13	P-emissie water (%)	- 16
Ziektelast chronisch fijn stof (%)	+ 26	Ziektelast chronisch fijn stof (%)	+ 1
Afval totaal (%)	+ 53	Afval totaal (%)	+ 11
Afval verbranden (%)	+ 130	Afval verbranden (%)	+ 19
Ruimtegebruik buitenland (%)	+ 33	Ruimtegebruik buitenland (%)	+ 4

Figuur 3.3 Milieu - scenario's Nederland in 2040 in het kort

Bron: MNP, CPB en RPB (2006).

Daarnaast wordt ingeschat dat het areaal recreatiegebied per hoofd van de bevolking in de Randstad verder zal achterblijven bij het nationaal gemiddelde. Wel neemt het areaal groen gebied in de Randstad naar verwachting toe (figuur 3.4). In een dichtbevolkt Nederland staan natuurareaal en recreatie in de natuur permanent onder druk. Tegelijkertijd geldt dat wanneer bevolkingsomvang en welvaart groeien, de behoefte aan natuur en recreatiemogelijkheden toeneemt.

<i>Global Economy</i> Huidige ambities voor EHS, geringe sturing in locatie; Accent op privaat groen		<i>Strong Europe</i> Extra ruimte voor Ecologische Hoofd Structuur (EHS), optimaliseer samenhang; Accent op publiek groen	
Inwoners 2040	19.700.000	Inwoners 2040	18.900.000
<i>Ontwikkeling 2002-2040</i> (x duizend hectare)		<i>Ontwikkeling 2002-2040</i> (x duizend hectare)	
Natuur (hoofdfunctie) (%)	+ 115	Natuur (hoofdfunctie) (%)	+ 140
Recreatiegroen (%)	+ 29	Recreatiegroen (%)	+ 21
Sportterrein (%)	+ 20	Sportterrein (%)	+ 10
Areaal lage stikstofdepositie (%)	0	Areaal lage stikstofdepositie (%)	+ 53
<i>Transatlantic Market</i> Beperkte ambities voor EHS; Verschuiving van particulier naar agrarisch natuurbeheer; Accent op privaat groen		<i>Regional Communities</i> Extra ruimteclaim voor EHS in nationaal landschap; Verschuiving van particulier naar agrarisch natuurbeheer; Accent op publiek groen	
Inwoners 2040	17.100.000	Inwoners 2040	15.800.000
<i>Ontwikkeling 2002-2040</i> (x duizend hectare)		<i>Ontwikkeling 2002-2040</i> (x duizend hectare)	
Natuur (hoofdfunctie) (%)	+ 98	Natuur (hoofdfunctie) (%)	+ 123
Recreatiegroen (%)	+ 12	Recreatiegroen (%)	+ 10
Sportterrein (%)	+ 10	Sportterrein (%)	+ 20
Areaal lage stikstofdepositie (%)	+ 3	Areaal lage stikstofdepositie (%)	+ 51

Figuur 3.4 Natuur, natuurkwaliteit en recreatie - scenario's Nederland in 2040 in het kort
Bron: MNP, CPB en RPB (2006).

Rondom het mobiliteitsvraagstuk wordt voorzien dat de mobiliteit zal blijven groeien. Echter, afhankelijk van het scenario zal deze groei in Nederland na 2020 in meer of mindere mate afvlakken. Dit is op de eerste plaats het gevolg van ontwikkelingen in de bevolking: verandering van bevolkingssamenstelling door de groeiende vergrijzing, en de lagere bevolkingsgroei. In alle scenario's wordt uitgegaan van een verdere uitbreiding van het wegennet teneinde de congestie te stabiliseren. Voorzien wordt dat de congestie zou kunnen afnemen, mits én de bevolking én de economie niet al te sterk doorgroeien. In het *Global Economy*-scenario is de groei van het aantal autokilometers - en daarmee de uitbreiding van het wegennet - het hoogst, onder meer door de behoefte aan individualisering en het hebben van meer activiteiten op één dag (prestatimaatschappij).

Bij een sterke ontwikkeling van de internationale handel zal het goederenvervoer naar schatting verdubbelen. De goederenmobiliteit kenmerkt zich door groei van de internationale handel en een verschuiving naar hoogwaardigere productieactiviteiten in Nederland (toegevoegde waarde). Dat leidt in Nederland tot een verschuiving van (overzeese) import van grondstoffen naar import van laagwaardige half- en eindfabricaten. Met name containertransport voorziet hierin, en de groei van dit type vervoer groeit dan ook hard. Met uitzondering van het *Regional Communities*-scenario groeit de goederenmobiliteit in alle scenario's harder dan de personenmobiliteit (zie figuur 3.5).

<i>Global Economy</i>		<i>Strong Europe</i>	
Mondiale vrijhandel		Mondiale handel met voortgaand Europees milieubeleid;	
Huidige EU-milieunormen continueren		Voortgaande infrastructuuruitbreidingen.	
Voortgaande infrastructuuruitbreidingen			
Inwoners 2040	19.700.000	Inwoners 2040	18.900.000
BBP/hoofd (2001 = 100)	221	BBP/hoofd (2001=100)	156
Huishoudens	10.100.000	Huishoudens	8.600.000
Personenautobezit	11.800.000	Personenautobezit	9.700.000
<i>Ontwikkeling 2002 – 2040</i>		<i>Ontwikkeling 2002-2040</i>	
Reizigerskilometers (%)	+ 40	Reizigerskilometers (%)	+ 30
Goederenvervoer ton km (%)	+ 120	Goederenvervoer ton km (%)	+ 40
Congestie-uren (%)	+ 70	Congestie-uren (%)	0
NOx-emissie (%)	- 40	NOx-emissie (%)	- 70
CO ₂ -emissie (%)	+ 70	CO ₂ -emissie (%)	+ 20
<i>Transatlantic Market</i>		<i>Regional Communities</i>	
Handelsblokken en importheffingen ter bescherming nationale productie;		Handelsblokken en heffingen ter bescherming van milieu;	
Geen sterk milieubeleid		Accent op nationaal milieubeleid;	
Voortgaande infrastructuuruitbreidingen		Voortgaande infrastructuuruitbreidingen	
Inwoners 2040	17.100.000	Inwoners 2040	15.800.000
BBP/hoofd (2001=100)	195	BBP/hoofd (2001=100)	133
Huishoudens	8.500.000	Huishoudens	7.000.000
Personenautobezit	9.500.000	Personenautobezit	7.700.000
<i>Ontwikkeling 2002-2040</i>		<i>Ontwikkeling 2002-2040</i>	
Reizigerskilometers (%)	+ 20	Reizigerskilometers (%)	+ 5
Goederenvervoer ton km (%)	+ 65	Goederenvervoer ton km (%)	- 5
Congestie-uren (%)	- 10	Congestie-uren (%)	- 70
NOx-emissie (%)	- 55	NOx-emissie (%)	- 75
CO ₂ -emissie (%)	+ 35	CO ₂ -emissie (%)	- 5

Figuur 3.5 Mobiliteit - scenario's Nederland in 2040 in het kort

Bron: MNP, CPB en RPB (2006).

3.3 Demografische ontwikkelingen

Verwachte demografische en daarmee samenhangende economische ontwikkelingen vormen een belangrijk uitgangspunt voor de verschillende doorberekeningen zoals geschetst in de vier wereldbeelden uit het vorige hoofdstuk. In deze paragraaf trachten we enkele belangrijke doorsnijdende trends op dit gebied in kaart te brengen. Doorsnijdende trends met betrekking tot de richting en orde van grootte van toekomstige demografische ontwikkelingen lijken gemakkelijker te schatten dan de richting van mondiale en regionale economische ontwikkelingen op lange termijn. Immers, economische ontwikkelingen hangen samen met een veelheid van factoren, waaronder geopolitiek, de beschikbaarheid van natuurlijke hulpbronnen, industriële politiek/beleid, beschikbaarheid van (goedkope) arbeid, productiviteit, infrastructurele voorzieningen, innovatiekracht, enzovoort. De richting en snelheid van ontwikkelingen in elk van deze elementen hangen sterk af van gemaakte politieke keuzes per land en/of economisch samenwerkingsverband, en de gevolgen van deze

keuzes op andere landen en regio's. Doorsnijdende trends op het gebied van economie zijn dan ook nauwelijks te geven; de onzekerheden zijn te groot. En vandaar dat er vier uiteenlopende wereldbeelden zijn geformuleerd.

In deze paragraaf baseren we ons, naast de in de inleiding genoemde scenariostudies, tevens op ontwikkelingen zoals die door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), het Centraal Planbureau (CPB), de UN Populations Division en Goldman Sachs voorzien worden.

Demografische ontwikkelingen: mondiaal

- *Bevolkingsgroei*

In 2050 zal volgens de VN de wereldbevolking met 40% zijn toegenomen ten opzichte van 2005, naar 9,1 miljard mensen (een lage schatting komt uit op 7,7 miljard; de hoge schatting op 10,6 miljard mensen). Ten opzichte van 1950 is dat een groei van 260%. De bevolkingsgroei over de regio's wordt als volgt voorspeld:

- *Afrika*

14% bevolkingstoename in 2050 ten opzichte van 2005. Dat is 764% groei ten opzichte van 1950;

- *Latijns-Amerika*

39% bevolkingstoename in 2050 ten opzichte van 2005; Dat is 368% groei ten opzichte van 1950;

- *Azië*

36% bevolkingstoename in 2020 ten opzichte van 2005; een groei van 274% ten opzichte van 1950;

- *Noord-Amerika*

32% bevolkingstoename in 2050 ten opzichte van 2005; een groei van 155% ten opzichte van 1950;

- *Europa*

10% bevolkingsafname in 2050 ten opzichte van 2005, wat een groei betekent van 19% ten opzichte van 1950. In Oost-Europa wordt in 2050 een bevolkingsafname verwacht van 25% ten opzichte van 2005. De sterkste afname zal plaatsvinden in de Oekraïne.

- *Regionale concentratie*

In 2050 zal het aandeel van Afrika in de wereldbevolking gestegen zijn van 9% in 1950 naar 21% in 2050. Het aandeel van Europa in de wereldbevolking daalt van 22% in 1950 naar 7% in 2050. In 2050 zal 78% van de geschatte 9,1 miljard mensen op aarde in Afrika en Azië wonen. In 2030 zal volgens de VN de bevolkingsomvang van India groter zijn dan China.

- In 2050 zullen er naar schatting tussen de 50 en 250 miljoen klimaatvluchtelingen zijn.

- *Vergrijzing*

Volgens het CPB (maart 2006) zal het aandeel 65-plussers in de EU 40% zijn ten opzichte van de groep 15-65 jarigen. In 2050 zal deze verhouding gestegen zijn naar 50%. Er zijn wel regionale verschillen. In Spanje en Italië zal het aandeel 65-plussers ten opzichte van de groep 15-64 jarigen in 2050 naar rond de 65% gestegen zijn.

- *Beroepsbevolking*
In de periode 1985-1995 nam de beroepsbevolking van de Europese Unie toe van 154 tot 169 miljoen personen. Wanneer de huidige demografische trends doorzetten, verwacht het CBS dat de Europese beroepsbevolking na 2010 zal afnemen van 183 miljoen op het omslagpunt in 2010, tot 155 miljoen in 2050. Oorzaak hiervoor is vooral de toenemende vergrijzing. Naar verwachting zal het aandeel vrouwen in de beroepsbevolking in de EU licht toenemen van bijna 42% in 1995 tot 44% in 2025. De grootste toename zal plaatsvinden in landen als Nederland, België en Oostenrijk (CBS, januari 2001).

Demografische ontwikkelingen Nederland

- *Bevolkingsgroei*
De bevolkingsomvang in Nederland zal volgens het CBS in 2050 16,9 miljoen mensen omvatten; volgens schattingen van de VN rond de 17,1 miljoen. Vanaf 2035 zet naar verwachting een voorzichtige krimp in. Een belangrijk deel van de bevolkingsgroei is terug te voeren op een vestigingsoverschot (meer immigranten dan emigranten). De allochtone bevolking blijft de komende decennia groeien. Dat is bij de niet-westerse allochtonen voor driekwart toe te schrijven aan geboorten. De belangrijkste oorzaak van de groei bij westerse allochtonen is immigratie. Het aandeel niet-westerse allochtonen stijgt van 11% in 2006 naar 16% in 2050; het aandeel westerse allochtonen neemt toe van 9 naar 13%. Prognoses van de gemeente Utrecht schatten in dat in 2015 de groep niet-westerse allochtonen in Den Haag, Amsterdam en Rotterdam groter zal zijn dan de groep van autochtonen en westerse allochtonen samen. In Rotterdam bedraagt de toename van het aandeel niet-westerse allochtonen in tien jaar tijd zelfs meer dan 10%. De vier grootste minderheidsgroeperingen zijn afkomstig uit Suriname, Turkije, Marokko, en van de Antillen en Aruba. Het CBS voorspelt dat het komende decennium de autochtone bevolking met ongeveer 5 duizend personen per jaar zal krimpen. Na 2020 versnelt deze krimp. In 2050 zal Nederland 12,0 miljoen autochtonen tellen, tegen 13,2 miljoen op dit moment. Hun aandeel daalt in deze periode van 81 naar 71% (CBS, december 2006).
- *Vergrijzing*
Het CBS voorspelt dat de vergrijzing over dertig jaar haar hoogtepunt zal bereiken. Tussen nu en 2038 zal het aantal 65-plussers toenemen van 2,4 naar 4,3 miljoen. Een kwart van de 17 miljoen Nederlanders is dan 65 of ouder. De 'grijze druk' - de verhouding tussen 65-plussers en de groep 20-64 jarigen (de potentiële beroepsbevolking) - neemt echter sterker toe dan het aandeel 65-plussers, want niet alleen neemt het aantal 65-plussers toe, ook de potentiële beroepsbevolking daalt met 1 miljoen. De grijze druk stijgt tussen nu en 2038 naar 47%. Nederlanders zullen in 2020 naar schatting een kwart van hun inkomen besteden aan zorg, hetgeen een verdubbeling is van de kosten ten opzichte van 2002.
- *Huishoudenverdunning*
Het doorsnee huishouden is de afgelopen decennia in de loop der jaren steeds kleiner geworden. In 1960 waren er in Nederland gemiddeld 3,6 leden per huishouden, in 2000 waren dat er nog maar 2,3. Mensen trouwen later, krijgen op latere leeftijd kinderen, of zien daar helemaal van af. Een eerstgeborene had in 1970 een moeder van

gemiddeld rond de 24 jaar oud, in 2000 was die moeder 29. Het percentage vrouwen dat kinderloos blijft, is gestegen (voor vrouwen met geboortjaar 1970 is dat ongeveer 21%, ofwel 1 op de 5). Het CBS verwacht tussen 2000 en 2010 een verdere daling van 2,3 naar 2,2 personen per huishouding. Samen met de groei van de bevolking betekent dit dat in het eerste decennium van de 21ste eeuw het aantal huishoudens toeneemt van 6,8 miljoen naar 7,4 miljoen.

Volgens een prognose van het RPB en het CBS zal de komende 20 jaar het aantal alleenstaanden in Nederland naar verwachting met 800.000 personen tot 3,3 miljoen personen toenemen. Dat komt voor ruim de helft door de vergrijzing. Doordat de partner overlijdt zal een groot deel van de 65-plussers alleen achterblijven. Ook zullen steeds meer alleenstaanden naar verwachting zelfstandig blijven wonen. Hierdoor zal het aantal alleenstaande ouderen stijgen van 750.000 in 2005 tot 1,2 miljoen in 2025. Een ander deel van de groei van het aantal alleenstaanden komt doordat steeds meer mensen uit elkaar gaan en daarna tijdelijk of voor altijd alleen gaan wonen. Het aantal alleenstaanden stijgt in vrijwel alle gemeenten en dus ook in alle provincies. De helft van de groei van het aantal alleenstaanden in Nederland doet zich voor in de provincies Noord- en Zuid-Holland en Noord-Brabant. In 2025 zal de provincie Noord-Holland naar verwachting met 46% nog steeds het grootste aandeel alleenstaanden hebben, gevolgd door Groningen met 44%. In Flevoland en Drenthe wonen over 20 jaar, net als in 2005, relatief weinig personen alleen. Ongeveer een derde van de huishoudens in deze provincies betreft alleenstaanden (RPB/CBS Regionale huishoudenprognose 2005-2025).

- *Beroepsbevolking*

Na een voortdurende groei in de afgelopen eeuw, staat de potentiële beroepsbevolking in 2007 op het punt te gaan krimpen. Tussen nu en 2040 voorspelt het CBS een afname van de potentiële beroepsbevolking van 10 naar 9 miljoen, voornamelijk omdat het aantal ouderen sterk toeneemt. (CBS, februari 2007). Verwacht wordt dat het aantal vrouwen in de beroepsbevolking verder toeneemt van ruim 41 naar 45% in 2025.

- *Mondiaal*

In het rapport *Dreaming with BRICs: The Path to 2050* (2003), voorspelt de Amerikaanse zakenbank Goldman Sachs een sterke opkomst van vier nieuwe economische grootmachten: Brazilië, Rusland, India en China, samen BRIC genoemd. Naar verwachting zullen de BRIC-economieën op den duur samen een grotere economische macht vormen dan de huidige G6 van rijke geïndustrialiseerde landen, te weten de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Duitsland, Frankrijk, Italië en Japan. Verwacht wordt dat deze BRIC-economieën in 2025 half zo groot zullen zijn als de G6; in 2040 zullen zij naar verwachting even groot zijn als de G6; en in 2050 zal het BNP van de BRIC-economieën naar schatting met 3000% gegroeid zijn ten opzichte van 2000. Men voorziet dat in 2050:

- *China*

Met een verwacht BNP van rond de 44.450 miljard dollar, 's werelds grootste economie zal worden;

- *Verenigde Staten*
Met een verwacht BNP van 35.180 miljard dollar, 's werelds tweede economie zal vormen;
- *India*
Met een verwacht BNP van 27.800 miljard dollar, 's werelds derde economie zal worden.

3.4 Voorziene ontwikkelingen in consumptiestijlen

In het kader van het project *De Economie in de 21ste eeuw* van het ministerie van EZ, schreef het Sociaal Cultureel Planbureau de notitie *Het nieuwe consumeren - een vooruitblik vanuit demografie en individualisering* (2001). De maatschappelijke trends die daarin beschreven worden doen nog altijd opgeld; men voorspelt continuïteit in de trends die in het rapport geïdentificeerd worden. In Nederland, maar ook andere westerse economieën, zal bevolkingsgroei hoogstwaarschijnlijk leiden tot méér consumptie, maar nauwelijks tot *andere* consumptie (verwacht wordt dat immigranten zich grotendeels aanpassen aan de doorsnee Westerse patronen). Vergrijzing en verdunning van huishoudens zullen naar verwachting accentverschuivingen geven binnen de totale consumptie. Ouderen zullen niet zozeer anders consumeren, maar juist proberen hun huidige consumptiepatroon te continueren. Het 'nieuwe' consumeren ligt 'm met name in de trend naar 'convenience' en 'experience'.

- *Individualisering van consumptie*
Individualisering heeft betrekking op de toegenomen autonomie van individuen om het leven naar eigen goeddunken in te richten. Dat geldt voor de levensloop (kiezen voor wel/geen kinderen; kiezen voor wel/niet duurzame relatie, enzovoort), maar heeft vooral ook betrekking op de gehele levensstijl en daarmee vooral op de manier van consumeren. Op het terrein van de levensstijl is de keuzevrijheid enorm toegenomen omdat vele restricties zijn weggevallen (welvaartsstijging slechte financiële drempels, ontkerkelijking verminderde de religieuze remmingen, informalisering betekende lossere omgangsvormen). Samen met het stijgende ambitieniveau heeft dit geresulteerd in een gehaaste consumptiemaatschappij.
- *Democratisering van consumptie*
De welvaartsgroei, en de in Nederland verhoudingsgewijs tamelijk egalitaire verdeling daarvan, heeft meer producten en meer activiteiten binnen het financiële bereik van meer mensen gebracht. Een verdere reële welvaartsstijging zal een verdere consumptiestijging tot gevolg hebben, en stelt mensen in staat een groter deel van hun vrije tijd weg van huis door te brengen (vrijtijdsbesteding). Bij een stijgende welvaartsgroei hoort ook een stijgende vraag naar leefruimte per woning.
- *'Experience consumption'*
Identiteit wordt in de huidige maatschappij niet langer alleen afgemeten aan status (elite), professe of godsdienstige gezindte (zoals vroeger sterk het geval was), maar aan keuzes in het consumptieproces. Persoonlijke interesses en identiteit komen in toenemende mate tot uitdrukking in de ervaringen die men in de vrije tijd opdoet.

Daarmee winnen ervaringen aan economisch belang. Vermaak, ervaring en consumptie zijn verstrengeld geraakt. Producenten verkopen steeds vaker niet alleen een product, maar ook een gevoel of ervaring. In de komende jaren zal bij de positionering van een product steeds vaker een beroep worden gedaan op een sfeer of een beleving die men aan een product kan ontlenuen. Echter, gewend aan de 'zapcultuur' - en het regelmatige afwisselen van ervaringen en aangejaagd door uiteenlopende beelden van reclames, lifestyle magazines en trendy televisieprogramma's - zal de consument sneller zijn afgeleid, wispelturiger en minder merkentrouw zijn.

- *'Convenience consumption'*

Consumptie vergt koopkracht en daarom inkomen. De tijdsdruk die mensen tegenwoordig ervaren is deels terug te voeren op het consumptieniveau dat zij ambiëren. Men voelt zich ongemakkelijk als het eigen consumptiepatroon achterblijft bij dat van anderen; dan ontstaat een gevoel van krapte, zowel in de portemonnee als in de agenda (de zogenaamde 'work-and-spend cycle'). Steeds meer werkenden hebben naast hun betaalde werk ook andere verplichtingen. Deze taakcombinatie valt bovendien vaak samen met de levensfase waarin ook andere zaken (relatie, wonen, kinderen) veel tijd en aandacht vergen. Tijdsdruk heeft gevolgen voor het consumptiepatroon. Alleengaanden, tweeverdienende taakcombineerders en taakcombineerders met kinderen hebben belang bij gemak en tijdsbesparing. Niet geld maar tijd is hun voornaamste restrictie. Zij hebben behoefte aan gemakproducten en gemakdiensten die (a) het huishouden vergemakkelijken; en (b) die de vrije tijd optimaliseren. Tijdsrationalisering is in toenemende mate een issue. Restaurants profiteren van de drukbezette en veelverdienende alleengaanden en tweeverdieners die hun sociale leven uit huis naar 'de markt' verplaatsen.

- *Gezondheid*

Volgens het rapport *Investeren in Vermogen - Sociaal Cultureel Rapport 2006* van het SCP (2006), blijkt slechts 20% van de Nederlanders zich te houden aan de normen van gezond leven (niet roken, voldoende bewegen, verantwoord alcoholgebruik). Elke levensfase heeft zo zijn eigen gezondheidsaspect dat op de voorgrond treedt. Bij jonge mensen tot 35 jaar is dat met name fit zijn; op middelbare leeftijd is 'niet ziek zijn' belangrijker. Over het algemeen zijn vrouwen méér met gezondheid bezig dan mannen; zij zeggen ook meer aan gezondheid te doen dan 10 jaar geleden. Onderzoek van het EFMI (2006) leert dat 78% van de consumenten behoefte heeft aan levensmiddelen die een bijdrage leveren aan hun gezondheid en 44% is bereid daar 10% meer voor te betalen (Van Aalst, 2006). Als we kijken naar de nieuwe producten op de voedingsmarkt, de 'food innovaties' met de labels 'gezond', 'genot', 'gemak' of 'maatschappelijk verantwoord', dan is het aandeel nieuwe gezonde producten in de voedingsmiddelenmarkt lager dan het aandeel genots- en gemakproducten (17% tegenover 47% respectievelijk 29%), maar groter dan het aandeel 'verantwoordelijke' producten (8%). Er lijkt zich een trend voor te doen waarbij het aandeel van gemak toeneemt ten koste van gezondheid (het aandeel 'gezondheid' bij de innovaties was 21% in 2003 en 17% in 2004). Met uitzondering van jongeren zijn alle leeftijdsgroepen een belangrijke doelgroep voor 'gezondheid'. Personen van 35 jaar en ouder zeggen ruim tweemaal zo vaak behoefte te hebben aan gezonde producten als personen van 18-34 jaar (40 vs. 19%) (Van Aalst, 2006). Kopers van gezonde levensmid-

delen zijn vaker hoger opgeleid, hebben een voorkeur voor gemak en genot, en prijs speelt voor hen een ondergeschikte rol.

De veranderingen in levensstijl en voedselperceptie die samengaan met de veranderende bevolkingsopbouw (meer culturen, vergrijzing, eenpersoonshuishoudens, tweeverdieners, hogere arbeidsparticipatiegraad van vrouwen) en het toenemend inkomen, vragen om een gedifferentieerd aanbod van voedsel. In het algemeen besteedt de consument steeds minder tijd aan de bereiding van voedsel. Bij kleinere huishoudens is meer behoefte aan kleine verpakkingen en gemakproducten. Ook bij tweeverdieners is veel behoefte aan gemak en ligt de nadruk bovendien meer op genieten, het 'beleven van voedsel', en gezondheid. Daarnaast eten koopkrachtige consumenten meer buitenshuis. Ongeveer 30% van de levensmiddelenconsumptie vindt inmiddels plaats buiten het eigen huis. Afhankelijk van de economische groei wordt daarin nog een toename verwacht.

3.5 Voorziene ontwikkelingen voor de landbouw

In deze paragraaf proberen we de bovenstaande scenario's, toekomstverwachtingen en trends te vertalen naar de belangrijkste ontwikkelingen die de landbouw mondiaal, regionaal (Europa) en specifiek in Nederland de komende decennia te wachten staan. Deze paragraaf is gebaseerd op de in hoofdstuk 2 en 3 in de inleiding genoemde studies en onze eigen observaties.

3.5.1 Ontwikkelingen op mondiaal niveau

- De bevolkingsgroei zal niet langer de belangrijkste drijvende kracht zijn achter de vraag naar agrarische producten. Ontwikkelingen in het inkomen per hoofd van de bevolking zullen in de toekomst belangrijker en sturender worden.
- De toekomstige bevolkingsgroei neemt af. Groei vindt hoofdzakelijk plaats in lage- en midden inkomenslanden.
- Robuuste economische groei wordt voorzien voor alle regio's in de wereld. De economische groei zal relatief hoger zijn in ontwikkelingslanden en opkomende economieën ('transition countries').
- Er wordt een groei in de mondiale consumptie voorzien, met name vanwege de economische performance en bevolkingsgroei in ontwikkelingslanden.
- Inkomensgroei, urbanisatie en verschillen in consumptiepatronen zullen niet alleen leiden tot een toename in de vraag naar landbouwproducten, maar ook tot diversificatie in de samenstelling van consumptiepatronen. Op mondiaal niveau wordt een sterke toename in de vraag naar dierlijke producten voorzien.
- In de ontwikkelde landen zal de groei in voedselconsumptie beperkt zijn. Product- en procesaspecten als voedselveiligheid, kwaliteit, milieu, dierenwelzijn zullen hier steeds belangrijker worden.
- Productie en export van landbouwproducten zullen vooral groeien in ontwikkelingslanden met relatief lage kosten (bijvoorbeeld Brazilië). Een toenemend percentage

van de handel in landbouwproducten zal Zuid-Zuid georiënteerd zijn (tussen ontwikkelingslanden).

- Handel in landbouwproducten zal nog steeds aanzienlijk meer last hebben van importtarieven, in vergelijking met handel uit andere sectoren.
- De wereldhandelsprizen zullen blijven dalen, door de mondiale toename in productiviteit en de inelastische vraag naar landbouwproducten.

3.5.2 Ontwikkelingen op Europees niveau

Onderstaande ontwikkelingen op Europees niveau zijn terug te vinden in de EURURALIS scenariostudie (2004) en SCENAR 2020 (2007).

- Alle scenario's laten in Europa een dalend aandeel van landbouw in het BNP zien; een dalend aantal mensen zal werkzaam zijn in de landbouwsector (tussen de 2,5 en 4% afname per jaar); landbouwbedrijven zullen verminderen in aantal, maar groter in omvang zijn (verdergaande intensivering); productiviteit neemt toe door voortschrijdende technologische ontwikkelingen en schaalvoordelen (inkomen per bedrijf neemt daardoor ook toe); afname van het totale gebruik van agrarische grond ('utilised agricultural area' of UAA) binnen de EU.
- Een sterke afname van de omvang van de plattelandsbevolking en verdergaande urbanisatie. Vergrijzing zal naar verwachting het sterkst zijn op het platteland. De sociale mobiliteit van jongeren op het platteland is hoger geworden door betere opleiding. Vooral in regio's in Zuid-, Noord- en Oost-Europa wordt het vertrek van een groot deel van de plattelandsjongeren naar de stedelijke gebieden verwacht. Vergrijzing en ontvolking zullen hun weerslag zal hebben op de vitaliteit van plattelandsgemeenschappen.
- De agrarische productie blijft geconcentreerd in de centrale regio's van de EU, zowel in termen van netto-opbrengst als in nettowinst. Vooral in Oost-Europa zal de groei hoog zijn. Er vindt een verdere segmentatie plaats van agrarische productie en markten. Voorzien wordt dat de milieudruk door de landbouw op den duur minder zal worden door technologische ontwikkelingen ('precision farming').
- De toegevoegde waarde die gegenereerd wordt in de landbouw, zal in toenemende mate verschuiven binnen de productieketen als gevolg van toenemende verticale integratie in de agro-industrie. De verwachting is dat in de toekomst ongeveer tien voedingsconcerns wereldwijd zullen opereren met twintig tot vijftwintig merken en dat ook vier of vijf grootwinkelbedrijven op wereldwijde schaal zullen opereren (concentratie retail). Deze voedingsmiddelenconcerns en supermarktketens zullen hun dominante positie in toenemende mate mede gebruiken om hoge eisen te stellen aan hun leveranciers. Niet alleen qua prijs, maar ook wat garanties betreft voor onder meer kwaliteit, hoeveelheden, continuïteit en flexibiliteit. Dit wordt bevestigd door de toegenomen aandacht van ketenpartijen voor certificering gericht op kwaliteit en voedselveiligheid en de effecten van gevolgde productiewijzen op bijvoorbeeld milieu, dierenwelzijn en (de gezondheid van) werknemers.
- Alle scenario's gaan uit van een verlies aan biodiversiteit, fragmentatie van natuurlijk gebieden, toenemende milieudruk en toenemende vraag naar rurale grond voor re-

- creatie en toerisme, bij verdergaande urbanisatie. Doordachte planning met betrekking tot bestaande waarden en mogelijke toekomstige risico's verbonden aan klimaatverandering wordt noodzakelijk geacht om het urbanisatieproces - en de daaraan verbonden toename in transport en economische activiteiten - in goede banen te leiden.
- De effecten van klimaatverandering (variaties in temperatuur, neerslag, droogte, enzovoort) zullen in toenemende mate evident worden en consequenties hebben voor het managen van natuurlijke hulpbronnen, voor het landgebruik en (diversiteit in) agrarische productie. Naar verwachting zal klimaatverandering de grootste impact hebben in de Mediterrane gebieden, de Alpen en de Noordelijke regio's. Adaptieve strategieën worden steeds meer noodzakelijk.

3.5.3 Ontwikkelingen op Nederlands niveau

- *Afname landbouwareaal en aantal agrarische bedrijven*
In 2040 zal de landbouw nog 85-90% van het huidige landbouwareaal in gebruik hebben. Het aantal landbouwbedrijven en het aandeel van de landbouw in het BNP zullen de komende jaren blijven dalen.
- *Verzadigde afzetmarkt*
De belangrijkste afzetmarkten in de EU laten verzadigingsverschijnselen zien. Dat komt onder andere doordat de bevolkingsgroei stagneert. Weliswaar is er een tendens naar liberalisatie, waardoor markten buiten de EU toegankelijker worden voor producten uit Nederland, maar door de liberalisatie zal ook de concurrentie van landen buiten de EU op de huidige afzetmarkten toenemen.
- *Grondmarkt*
Op de grondmarkt wordt de landbouw voorlopig nog geconfronteerd met een aanhoudende vraag naar ruimte voor wonen, bedrijven, infrastructuur, recreatie, water en natuur. De landbouw kan de concurrentie met die vraag veelal niet aan. Dat komt ofwel doordat de marktwaarde van de grond bij een andere bestemming zoals een bedrijventerrein of woningbouw veel hoger ligt, ofwel doordat de overheid de functieverandering financieel ondersteunt, zoals bij infrastructuur en natuur. Overigens neemt het landbouwareaal ondanks bovenstaande ontwikkelingen verhoudingsgewijs beperkt af.
- *Milieubeleid*
De expansiemogelijkheden van de landbouw worden ook beperkt door het (EU-) milieubeleid. De maatregelen die kunnen voortvloeien uit de Kaderrichtlijn Water en de Nitraatrichtlijn betekenen vooral beperkingen voor de veehouderij.
- *Ontwikkeling sector*
Het toekomstbeeld van de landbouwsector hangt sterk af van exogene ontwikkelingen, welke tussen de genoemde scenario's sterk verschillen. Deze verschillen leiden tot uiteenlopende uitkomsten. Deze variëren van een landbouwsector in 2040 die in volume toegevoegde waarde met 5% is gekrompen vergeleken met 2005, tot een sector die bijna twee keer zo groot is als de huidige. Omdat in dit 'hoge groeiscenario' de productietoename vooral afkomstig is van de glastuinbouw, kan deze volumetoename plaatsvinden op een kleiner areaal. Een steeds groter deel van de toegevoegde

waarde in de landbouw wordt gerealiseerd op een relatief klein oppervlak. Dit gebeurt vooral door de glastuinbouw en in mindere mate door de intensieve veehouderij. De overige sectoren dragen slechts voor een klein deel bij aan de toegevoegde waarde van landbouwproducten, maar zijn wel bepalend voor het uiterlijk van het landschap in het landelijk gebied.

- *Arbeidsplaatsen*

De arbeidsproductiviteit zal de komende decennia blijven toenemen. Gecombineerd met de beperkte groei van de productie betekent dit dat de werkgelegenheid in de landbouw de komende decennia tussen de 50 en 65% zal afnemen.

- *Perspectieven per bedrijfstak*

De bescheiden groeimogelijkheden gelden niet voor alle agrarische bedrijfstakken in dezelfde mate. De groeiverwachtingen zijn het meest positief voor de glastuinbouw, en dan vooral voor de sierteelt. Per oppervlakte-eenheid is dit de bedrijfstak met de grootste toegevoegde waarde en het grootste groeipotentieel. Een aanzienlijke groei van de melkveehouderij is mogelijk als de quotumregeling wordt afgeschaft. De perspectieven voor de akkerbouw en de intensieve veehouderij zijn veel minder rooskleurig. Door een voortdurende druk op de prijzen, mede ingegeven door een tendens naar liberalisering, verliest de akkerbouw in alle scenario's fors terrein. Ook de intensieve veehouderij heeft te maken met een toename van de concurrentie, van zowel binnen als buiten de EU. Door de stringente eisen op het gebied van milieu en dierenwelzijn kan slechts een deel van de intensieve veehouderij in ons land zich in een internationale markt handhaven.

- *Biomassa*

Voor een grootschalige productie van biomassa lijkt in Nederland geen plaats. De alternatieve gebruiksmogelijkheden van grond, zowel binnen als buiten de landbouw, zijn daarvoor te aantrekkelijk. In geen van de scenario's biedt de teelt van biomassa voor energiedoeleinden een serieuze uitweg voor de akkerbouw.

- *Ontwikkeling bedrijven*

De perspectieven van de individuele bedrijven zullen steeds minder gelijk oplopen met die van de landbouwsector als geheel. Ook in een krimpscenario zal een deel van de bedrijven kunnen groeien. Door liberalisatie, schaalvergroting en mondialisering zullen bedrijven hun productie steeds gemakkelijker over de grens verplaatsen. Het nationale landbouwbeleid zal daardoor vooral vestigingsplaatsbeleid worden. De beleidsvraag daarbij is: onder welke condities is het aantrekkelijk voor Nederlandse bedrijven om in Nederland te blijven en uit te breiden.

- *Effecten op milieu en landschap*

De landbouw maakt intensief gebruik van haar fysieke omgeving. De eisen die een bedrijfseconomisch optimale landbouw aan de omgeving stelt, botsen echter nogal eens met de eisen die de maatschappij aan de omgeving stelt. Dit zal de komende decennia niet anders zijn dan in de afgelopen jaren. Door de veronderstelde voortzetting van het huidige ammoniakbeleid, is het vooral de ontwikkeling van de veestapel die het verloop bepaalt van de ammoniakemissie in verschillende scenario's. Hierbij wordt in twee scenario's zelfs het nationale emissieplafond (NEC) na 2010 weer overschreden. Ook in de scenario's met de laagste ammoniakemissie blijft het NMP4-doel voor 2030 (30-55 kton) ver buiten bereik.

Voor wat betreft het landschap komt er een steeds grotere maatschappelijke vraag naar het behoud van landschappelijk waardevolle cultuurlandschappen. De overheid heeft in de *Nota Ruimte* (VROM, 2004) de vorming van een twintigtal nationale landschappen vastgelegd, waarbinnen de landbouw een belangrijke taak is toegedacht als beheerder van het landschap. In de scenario's worden boeren echter vooral betaald voor de producten die ze op de markt afzetten; diensten als een fraai landschap, weidevogels en schoon grondwater horen daar niet bij. Het is niet goed bekend in welke mate de maatschappij deze niet-marktdiensten waardeert. Ook is er weinig kennis over de 'productiekosten' ervan. Hierdoor is er nauwelijks een economische prikkel om deze diensten aan te bieden. Dus als de overheid niet ingrijpt, zullen de boeren deze diensten niet aanbieden. Gezien de vraag naar deze diensten, is er sprake van een maatschappelijk knelpunt.

- *Ruimtelijke verdeling*

Ondanks de krimp van het landbouwareaal waarvan in alle scenario's sprake is, blijft de landbouw de komende decennia de dominante ruimtegebruiker van Nederland. De akkerbouw zal zich concentreren in Groningen, de Flevopolders en Zeeland, maar ook daar verliest de sector terrein, vooral aan de melkveehouderij. Rondom de Randstad, maar ook rondom stedelijke gebieden in Brabant, Utrecht en Gelderland neemt het areaal landbouw sterker dan evenredig af, omdat de grond daar andere functies krijgt. De weliswaar krimpende intensieve veehouderij blijft de komende decennia nog vooral in Brabant, Gelderland en Limburg. Ongeveer 0,4% van het grondoppervlak van Nederland wordt nu ingenomen door glastuinbouw. Het areaal glastuinbouw loopt daarbij uiteen van minder dan 0,1% in de noordelijke provincies tot meer dan 3% van het grondoppervlak in Zuid-Holland. In 2040 kan het areaal glastuinbouw in Zuid-Holland, in het *Global Economy*-scenario, doorgroeien met bijna 4,5% van het grondoppervlak. In het *Regional Communities*-scenario neemt het areaal glastuinbouw in Zuid-Holland af tot ongeveer 1,5%.

- *Afzetmarkten en concurrentiepositie*

Nederlandse landbouwbedrijven krijgen minder mogelijkheden dan voorheen om in te spelen op een groeiende vraag op mondiale afzetmarkten. Naast hogere kosten voor arbeid en grond leiden ook milieubeperkingen en eisen voor het welzijn van dieren tot hogere productiekosten. Bij verdere liberalisering zal het Nederlandse en Europese beleid een balans moeten zoeken tussen het stellen van eisen aan de productiewijze in Europa en de mondiale concurrentiepositie van de Europese landbouw. In het dierwelzijnsbeleid legt de overheid normen op aan producenten, terwijl de meeste consumenten zich in hun koopgedrag van die normen weinig aantrekken. Omdat die normen internationaal niet gedeeld worden, bestaat het gevaar dat de productie zich in een globaliserende wereld zal verplaatsen naar landen waar de normen voor het welzijn van dieren het laagst zijn.

- *Milieudruk*

Vanwege de intensieve productiewijze is de milieudruk per hectare in Nederland hoog, hoewel deze de afgelopen vijftien jaar wel sterk is verminderd. De Nederlandse landbouw kenmerkt zich door een hoge milieuefficiëntie per eenheid product. Verplaatsing van de landbouwproductie naar het buitenland zal leiden tot een lagere milieudruk in Nederland, maar tot een hogere milieudruk en ruimtegebruik elders.

Per saldo zullen in dat geval de emissies iets toenemen, maar vooral het ruimtegebruik neemt toe. De hoge productie per hectare en de lage emissies per eenheid product zoals in Nederland zijn niet zomaar elders te realiseren. Dit heeft te maken met de gunstige klimaat- en bodemomstandigheden in Nederland en ook met het grote vakmanschap van de Nederlandse boeren.

- *Maatschappelijke acceptatie*

Hoe de samenleving in de toekomst over de landbouw zal denken is moeilijk te voorspellen. Dat is afhankelijk van de vraag hoe de landbouw zich zal ontwikkelen en vooral ook van de ontwikkeling van de 'publieke moraal' zelf. Niettemin lijken er wel enkele voorzichtige lijnen te trekken. Dierenwelzijn belooft onder burgers een belangrijk thema te blijven. De relatie tussen mens en dier blijft aan verandering onderhevig en ontwikkelt zich in de richting van de emancipatie van het dier. Op de achtergrond van deze veranderingen speelt een aantal ontwikkelingen in de westerse cultuur een rol. Antropocentrisch denken is vervangen door ecocentrisch denken. De mens en het dier maken op meer gelijke wijze deel uit van de natuur. Hieruit volgt dat het dier niet enkel een voor de mens nuttig gebruiksvoorwerp is, maar eigen waarde heeft. In de beleidsontwikkeling werkt een dergelijk besef steeds meer door. Ook de toenemende grootschaligheid van de land- en tuinbouw is een maatschappelijk thema. Veel burgers associëren die met een industriële wijze van produceren. Dit gegeven benadrukt de noodzaak om volledige openheid te geven over productiemethoden. De vormgeving van agrarische bedrijfsgebouwen blijft ook een belangrijk aandachtspunt. Enerzijds gaat het daarbij om een inpassing in het (cultuur)landschap en anderzijds ook om de vormgeving van concentraties van bedrijven.

Een vierde thema is de ontwikkeling en toepassing van nieuwe technologieën. Met behulp van technologische vernieuwingen is veel te bereiken, maar voortdurend moet worden afgewogen of de voordelen van nieuwe technieken wel opwegen tegen mogelijke negatieve effecten op ecologisch, sociaal of ethisch gebied. Dit geldt voor bijvoorbeeld biotechnologie en dan in het bijzonder voor genetische modificatie. Evenals bij dierenwelzijn kan hierbij respect voor de integriteit van plant en dier een rol spelen. Maar ook speelt mee dat burgers gevaren zien voor genetische diversiteit en gezondheid. Het is niet te verwachten dat deze gevoelens in 2015, ondanks een toegenomen objectieve afweging van belangen, geheel verdwenen zullen zijn.

Een laatste thema is de kwaliteit en de toegankelijkheid van het landschap. Burgers recreëren meer en meer in het landelijk gebied. Het is te voorzien dat dit in de nabije toekomst nog verder zal toenemen.

3.6 Samenvatting

De conceptuele wereldbeelden uit hoofdstuk 2 zijn opgebouwd rondom twee sleutelonzekerheden. Naast deze fundamentele onzekerheden over de toekomst, zijn ook een aantal 'meer zekere' maatschappelijke ontwikkelingen of trends aan te wijzen. De doorwerking van deze trends verschilt echter per wereldbeeld; afhankelijk van de veronderstellingen kunnen trends versterkt worden of juist afgezwakt. Ofwel: de impact van exogene ontwikkelingen varieert per wereldbeeld. In dit hoofdstuk zijn we ingegaan op de doorwerking

van verschillende exogene ontwikkelingen of drijvende krachten in de vier geschetste wereldbeelden. In eerste instantie is gekeken naar *kwantitatieve analyses* van de te verwachten gevolgen van de verschillende wereldbeelden voor landbouw, milieu, natuur en mobiliteit in Nederland. Daaruit kam het volgende naar voren.

Voor wat betreft de *landbouw* in Nederland wordt voorzien dat in 2040 nog 85-90% van het huidige landbouwareaal in gebruik zal zijn. Het aantal landbouwbedrijven en het aandeel van landbouw in het Bruto Nationaal Product zullen de komende jaren blijven dalen. Bij liberalisering van het landbouwbeleid zal de melkveehouderij fors groeien. Ingeschat wordt dat zonder aanvullend beleid de landbouw zich bovenal zal blijven richten op de productie van landbouwproducten, waardoor de maatschappelijke vraag naar een waardevol cultuurlandschap en natuur onvoldoende zal worden gehonoreerd.

Op het gebied van *milieu* wordt voorspeld dat zonder internationaal effectief klimaatbeleid de CO₂-emissies zullen blijven toenemen. De risico's verbonden aan klimaatverandering worden dan groter. Bij een sterke groei van de economie en de bevolking neemt ook de hoeveelheid afval sterk toe. Het energievraagstuk wordt ook steeds meer van belang. Energie zal schaarser en duurder worden.

Voor wat betreft het thema *natuur, natuurkwaliteit en recreatie* wordt voorzien dat de biodiversiteit van het agrarische gebied verder achteruit zal gaan door veranderingen in de landbouwpraktijk. Hierbij moet gedacht worden aan voortgaande intensivering en schaalvergroting. Agrarisch natuurbeheer blijft slechts van toepassing op 5 tot 7% van het agrarisch gebied, hetgeen onvoldoende is om de achteruitgang in biodiversiteit te stoppen. In een dichtbevolkt Nederland staan natuurareaal en recreatie in de natuur permanent onder druk. Tegelijkertijd geldt dat wanneer bevolkingsomvang en welvaart groeien, de behoefte aan natuur en recreatiemogelijkheden toeneemt.

Rondom het *mobiliteitsvraagstuk* wordt voorzien dat de mobiliteit zal blijven groeien. Echter, afhankelijk van het scenario zal deze groei in Nederland na 2020 in meer of mindere mate afvlakken. Dit is op de eerste plaats het gevolg van ontwikkelingen in de bevolking: verandering van bevolkingssamenstelling door de groeiende vergrijzing, en de lagere bevolkingsgroei.

Daarnaast vormen *demografische ontwikkelingen* een belangrijk uitgangspunt voor de verschillende doorberekeningen. Met betrekking tot deze ontwikkelingen worden op verschillende niveaus in grote lijnen de volgende zaken voorzien:

- een groei van de wereldbevolking naar, naar schatting, 9 miljard mensen in 2050, met een sterke toename in Afrika en een afname in Europa;
- een sterke stijging van het aantal 65-plussers in de westerse economieën (vergrijzing);
- een afname van de omvang van de beroepsbevolking in de EU;
- een lichte stijging van de bevolkingssomvang in Nederland, toenemende vergrijzing (met bijbehorende stijging van de zorgkosten) en een groeiend allochtoon bevolkingsdeel (met name geconcentreerd in de Randstad);
- afname van het aantal personen per huishouden in ons land (verdunning) en een daarmee samenhangende groei van het aantal alleenstaanden;
- een sterke opkomst van 4 nieuwe economische grootmachten: Brazilië, Rusland, India en China. Naar verwachting zullen deze economieën in 2040 gezamenlijk even groot zijn als die van de huidige 6 grootste geïndustrialiseerde landen.

Vertaald naar de *landbouw* leveren de wereldbeelden en de bovengeschetste ontwikkelingen mondiaal, regionaal en nationaal in grote lijnen de volgende ontwikkelingen op:

- op mondiaal niveau zal de bevolkingsgroei niet langer de drijvende kracht meer zijn achter de vraag naar agrarische producten. Ontwikkelingen in het inkomen per hoofd van de bevolking zullen in de toekomst op dat gebied meer sturend worden;
- er wordt voor alle regio's in de wereld een robuuste economische groei voorzien, evenals een groei in de consumptie. Daarnaast zal een toenemende diversificatie in consumptiepatronen te zien zijn. Op mondiaal niveau wordt een sterke toename in de vraag naar dierlijke producten voorzien;
- in de ontwikkelde landen zullen product- en procesaspecten als voedselveiligheid, -kwaliteit, milieu en dierenwelzijn steeds belangrijker worden. Productie en export van bulkproducten zal vooral groeien in ontwikkelingslanden met relatief lage kosten;
- op Europees niveau zal een dalend aandeel van de landbouw in het BNP te zien zijn, inclusief een dalend aantal mensen dat in de landbouw werkzaam is. Het aantal landbouwbedrijven zal afnemen, maar de overblijvende bedrijven worden wel steeds groter door de toenemende productiviteit en schaalvergroting. Het areaal agrarische grond neemt af in de EU;
- de omvang van de plattelandsbevolking in Europa zal sterk dalen. Daarmee hangt samen een toename van de urbanisatie. Vergrijzing en ontvolking zullen grote gevolgen hebben voor de vitaliteit van de plattelandsgemeenschappen in de EU;
- de agrarische productie blijft geconcentreerd in de centrale regio's van de EU, met daarbij wel een sterke groei in Oost-Europa. Er vindt een toenemende segmentatie plaats van agrarische productie- en consumptieketens. De macht in die ketens verschuift steeds meer naar de agro-industrie en de retail en daar vindt ook een toenemende concentratie plaats. Door deze schakels in de keten zullen steeds meer eisen gesteld worden aan agrarische producenten, met name op het gebied van kwaliteit, continuïteit en flexibiliteit. Maatschappelijke eisen op het gebied van dierenwelzijn, milieu en voedselveiligheid worden daarbij ook steeds meer van belang;
- op het gebied van natuur en biodiversiteit zal er sprake zijn van een doorgaand verlies aan soorten, een toenemende fragmentatie van natuurgebieden, toenemende milieudruk en een toenemende vraag naar rurale grond voor recreatie en toerisme. Beleidsmatig gezien zal er vanuit de EU een trend naar multifunctionaliteit van het rurale grondgebruik gestimuleerd worden. Klimaatverandering zal een groot effect hebben op natuurlijke hulpbronnen, landgebruik en agrarische productie in de EU. Denk daarbij ook aan zaken als overstromingen en meer ziekten en plagen. Adaptieve strategieën zullen daarvoor steeds meer noodzakelijk worden, ook in de landbouw;
- de trend van afname van het landbouwareaal en afname van het aantal agrarische bedrijven zal zich ook in Nederland voortzetten. Ook hier wordt het aandeel van de landbouw in het BNP steeds kleiner. Wel worden de exportmogelijkheden van de Nederlandse landbouwsector groter in het scenario van liberalisering van het EU-beleid en de wereldhandel. Op de grondmarkt wordt de landbouw geconfronteerd met een aanhoudende en toenemende vraag naar ruimte voor wonen, werken, infra-

- structuur, recreatie, water en natuur. Dat biedt overigens ook toenemende kansen voor multifunctionaliteit;
- het energievraagstuk raakt ook de landbouwsector in ons land. Zowel als gebruiker als producent. Voor grootschalige productie van biomassa lijkt in Nederland geen plaats vanwege de aantrekkelijke alternatieve gebruiksmogelijkheden van de grond;
  - het milieu- en waterbeleid wordt de komende decennia nog bepalender voor de toekomstmogelijkheden van de landbouwsector in ons land. Voor wat betreft het landschap komt er een steeds grotere maatschappelijke vraag naar het behoud van landschappelijk waardevolle cultuurlandschappen. De vraag is wel hoe de bijdrage van de agrarische sector daaraan gewaardeerd en beloond zal worden;
  - de maatschappelijke acceptatie van de landbouw in ons land zal de komende decennia een steeds bepalender thema worden. Thema's als voedselveiligheid en dierenwelzijn worden steeds belangrijker en het ecocentrisch denken in onze samenleving rukt op. Dat zal ongetwijfeld doorklinken in de politieke en maatschappelijke eisen die in de toekomst aan de sector gesteld zullen worden. In het verlengde daarvan zal het niet meer vanzelfsprekend zijn dat nieuwe technologische ontwikkelingen zonder meer geaccepteerd worden. Zie de ontwikkelingen rond de gentechnologie. Tenslotte wordt de kwaliteit en de toegankelijkheid van het landschap ook steeds meer een maatschappelijk en politieke issue waar de landbouw rekening mee moet houden. Maar daar liggen ook weer kansen (multifunctionaliteit).

Ten slotte worden er in dit hoofdstuk ook nog een aantal trends in de consumptiestijlen van burgers voorzien, die een groot effect gaan hebben op de toekomstige landbouwproductie in ons land en (ver) daarbuiten. Daarbij gaat het om de volgende zaken:

- individualisering van de consumptie;
- democratisering van de consumptie, dat wil zeggen dat door inkomensstijging meer en gevarieerder voedsel binnen het financiële bereik gekomen is van meer mensen;
- toename van de 'experience consumption', gekoppeld aan individuele identiteit en persoonlijkheid van de consument;
- toename van de 'convenience consumption', dat wil zeggen gemaksvuedsel en gemaksdiensten;
- meer aandacht voor gezondheid, waarbij ook problemen als overgewicht steeds belangrijker worden.

De veranderingen in levensstijl en voedselperceptie die samengaan met de veranderende bevolkingsopbouw (meer culturen, vergrijzing, eenpersoonshuishoudens, tweeverdieners, hogere arbeidsparticipatiegraad van vrouwen) en het toenemend inkomen, vragen om een gedifferentieerd aanbod van voedsel. Daar liggen zeker kansen voor de biologische landbouw. Daar zullen we in het volgende hoofdstuk verder op ingaan.

4. SWOT-analyse voor de biologische landbouw per wereldbeeld

4.1 Inleiding

De wereldbeelden *Global Economy/Mondiale Markt*, *Continental Markets/Veilige Regio*, *Global Cooperation/Mondiale Solidariteit* en *Regional Communities/Zorgzame Regio* hebben elk hun specifieke kenmerken en verschillen van elkaar in dominante exogene factoren. Zij zijn in principe allen plausibel, maar tegelijkertijd is ook onzeker naar welk specifiek beeld de wereld op de langere termijn toe zal groeien. Dit heeft consequenties voor het analyseren van sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen (SWOT). Immers, sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen zijn sterk contextafhankelijk en verwacht mag worden dat de relevantie van elk sterk of zwak punt en van elke kans of bedreiging af zal hangen van hoe de wereld er anno 2030 uit zal zien.

In dit rapport is daarom een SWOT-analyse voor de biologische landbouw opgesteld voor elk van de vier wereldbeelden. De specifieke kenmerken van die wereldbeelden en de waardeoriëntatie per wereldbeeld zoals beschreven in hoofdstuk 2, en de trends en ontwikkelingen zoals geschetst in hoofdstuk 3, vormen de basis voor deze vier SWOT-analyses. Sterkten en zwakten geven de elementen aan waar actoren zelf in kunnen sturen: ze zijn beïnvloedbaar of controleerbaar, en actoren dragen zelf de verantwoording om al dan niet te werken aan het verminderen van kwetsbaarheden en het versterken van competenties. Kansen en bedreigingen zijn exogene factoren en niet beïnvloedbaar of controleerbaar. Kansen geven ontwikkelingen in de omgeving (mondiaal, continentaal, nationaal, regionaal, lokaal) aan die het voor de Nederlandse (biologische) landbouwsector gemakkelijker maken om strategische doelen te bereiken. Bedreigingen daarentegen maken het bereiken van gestelde doelen complexer.

Een SWOT-analyse geeft inzicht in (a) hoe sterke punten gebruikt kunnen worden om in te spelen op kansen; (b) hoe sterke punten gebruikt kunnen worden om bedreigingen af te weren; (c) hoe zwakke punten versterkt kunnen worden door op kansen in te spelen; en (d) waar zich grote kwetsbaarheden bevinden, omdat zwakten versterkt dreigen te worden door negatieve exogene ontwikkelingen. Strategische issues zijn die issues die openingen bieden om voort te bouwen op sterkten en zwakten te neutraliseren of om te buigen naar sterktes, zodat kansen in de markt beter benut, en bedreigingen beter afgewend kunnen worden.

In de paragrafen 4.2 tot en met 4.5 worden de SWOT-analyses per wereldbeeld besproken. In paragraaf 4.6 wordt geïnventariseerd welke kansen, bedreigingen, sterkten en zwakten in meer dan één scenario terugkomen. Het is aannemelijk dat deze doorsnijdende elementen een grotere kans hebben om op termijn daadwerkelijk een bepalende factor te worden. Deze doorsnijdende of 'robuuste' factoren kunnen dan ook beschouwd worden als richtinggevend in het opstellen van strategie en beleid. Zij vormen de input voor hoofdstuk 5: Bouwstenen voor beleidsopgaven.

4.2 SWOT-analyse wereldbeeld *Global Economy/Mondiale Markt*

In figuur 4.1 worden de kansen, bedreigingen, sterke en zwakke punten voor de biologische landbouw in het wereldbeeld *Global Economy* weergegeven.

	Multifunctionele mogelijkheden	Sterke marktpositie in het draagkrachtige segment	Certificering	Sterke oriëntatie op wereldhandel	Continuïteit door internationale ketensamenwerking	Kwaliteitgeoriënteerd en innovatief	Ketencoördinatie/regie-rol	Als gezond beleefd		Ketenorganisatie	Flexibiliteit in productiewijze	Prijsstelling in het schap	Hoge productiekosten	Meerwaarde niet aangetoond	Ruimtebeslag/behoefte aan areaal
	Sterkten									Zwakten					
<i>Kansen Mondiaal</i>															
Meer mensen, meer vraag															
Meer welvaart; markt draagkrachtigen groter	x			x											
Gezondheid en kwaliteit van producten in westerse economieën belangrijk	x							x						x	
Grotere verschillen tussen biologisch en gangbaar voedsel als gevolg van technologieontwikkeling in de gangbare sector															
Behoeftte aan differentiatie	x				x									x	
(Internationale) handel kent geen belemmeringen				x			x		x	x	x	x			
<i>Kansen Nederland</i>															
Concentratie van afzetkanalen									x	x					
Behoeftte aan differentiatie van producten	x				x										
Technologieontwikkeling					x										
Voedselveiligheid een groter issue			x					x							

Figuur 4.1 SWOT-analyse voor het wereldbeeld *Global Economy*

	Multifunctionele mogelijkheden	Sterke marktpositie in het draagkrachtige segment	Certificering	Sterke oriëntatie op wereldhandel	Continuïteit door internationale ketensamenwerking	Kwaliteitgeoriënteerd en innovatief	Ketencoördinatie/regie-rol	Als gezond beleefd	Ketenorganisatie	Flexibiliteit in productiewijze	Prijsstelling in het schap	Hoge productiekosten	Meerwaarde niet aangetoond	Ruimtebeslag/behoefte aan areaal
	Sterkten								Zwakten					
<i>Bedreigingen</i>														
<i>mondiaal</i>														
Prijsgeoriënteerde bulkproductie											x	x		x
Precision-farming verkleint voorsprong ten opzichte van gangbare landbouw													x	
Risico afhankelijkheid van enkele supermarkten									x	x		x		
Opkomst biofuels														
CEEC als lage kosten landen							x					x		x
Milieu is geen issue														
<i>Bedreigingen Ned.</i>														
Landbouwareaal neemt af														x

Figuur 4.1 SWOT-analyse voor het wereldbeeld Global Economy (vervolg)

Kansen

In dit scenario zien we kansen voor de Nederlandse biologische landbouw omdat de wereldbevolking groeit - evenals het welvaartsniveau - en er dus veel potentiële kapitaalcrachtige consumenten zijn. Dit mondt mogelijk uit in meer vraag naar biologische producten in vooral de westerse economieën. Door het afwezig zijn van handelsbelemmeringen kan de Nederlandse sector ook daadwerkelijk inspelen op een toenemende internationale vraag naar biologische producten. Dit scenario laat een convergerende ontwikkeling in welvaart zien tussen landen met open economieën, wat een grotere groep koopkrachtige consumenten impliceert die uit zijn op kwaliteit, luxe, comfort en een gezond leven. Dit kan zich vertalen in een grotere vraag naar bijzondere producten waar gezondheid en kwaliteit vooropstaan. Dat biedt kansen voor de biologische landbouw wanneer de meerwaarde op het gebied van kwaliteit en gezondheid ook gepercipieerd wordt.

Dit wereldbeeld kenmerkt zich door sterke technologische ontwikkelingen in de gangbare landbouw, gericht op kostenreductie, het verhogen van opbrengsten en het verbeteren van de efficiëntie. Dit leidt tot een verdere technologisering en intensivering van de dierlijke en plantaardige productiesystemen. Het verschil tussen gangbare en biologische landbouw wordt groter, en daarmee ook de meerwaarde van de biologische landbouw als 'tegenstroom' tegen de toenemende massaproductie. In het licht van de behoefte aan zelfontplooiing, individualisering en het zich willen onderscheiden van de massa (ambitie, status) biedt deze ontwikkeling kansen voor de biologische landbouw. Een volgende kans is gelegen in het feit dat de supermarktsector zich sterk zal concentreren. In deze mondiale oligopolie zullen nog slechts enkele zeer grote supermarktketens actief zijn. Wanneer een enkele supermarktketen besluit biologische producten in haar assortiment op te nemen, heeft de biologische sector direct toegang tot een grote groep consumenten, en daarmee een enorme potentiële afzetmarkt. Ten slotte zal voedselveiligheid een groter maatschappelijk issue worden. Door het wegvallen van handelsbelemmeringen kunnen producten overal ter wereld vandaan komen, met alle risico's van dien. Wanneer de biologische sector de meerwaarde met betrekking tot gezondheid en voedselveiligheid aan kan tonen, biedt de toenemende aandacht voor voedselveiligheid een kans.

Bedreigingen

Een belangrijk kenmerk van het *Global Economy/Mondiale Markt*-scenario dat vertaald kan worden in een bedreiging, is het feit dat het gros van de consumenten prijsgeoriënteerd is en nauwelijks oog heeft voor duurzaamheidsaspecten en het milieu. Er is wel ruimte voor nicheproducten en differentiatie, zeker in de westerse economieën, maar de grote massa vindt prijs het belangrijkste aankoopargument. Dit werkt massaproductie en kostenefficiëntie in de hand. Een deel van de landbouwproductie zal zich dan ook verplaatsen naar de CEEC-landen, waar de kosten voor productie lager zijn. Wanneer het overgrote merendeel van de consumenten prijsgeoriënteerd is, is de trend van toenemende concentratie in de supermarkt sector eveneens een potentiële bedreiging. Door de enorme concentratie van inkoopmacht (oligopsonie) neemt de afhankelijkheid van slechts enkele grote supermarktketens toe. Wanneer een supermarktketen besluit om géén biologische producten in het assortiment op te nemen, wordt een groot deel van de potentiële afzetmarkt ontoegankelijk.

De trend van alom toenemende efficiëntie - mede ingezet door een toenemende uitputting van natuurlijke grondstoffen en daardoor een hogere kostprijs - sturen innovatie in de richting van kostenreductie en 'low input'-technologieën. De voortschrijdende technologische ontwikkelingen op het gebied van precisielandbouw maken de verschillen tussen de gangbare en biologische landbouw kleiner, wat deze technologieontwikkeling tot een potentiële bedreiging maakt.

In dit wereldbeeld van mondiale handel en mobiliteit stijgt de milieudruk fors. Dit wordt echter geen belangrijk aandachtspunt gevonden en men maakt zich daar nauwelijks druk om. De meerwaarde van de biologische landbouw aangaande 'planet' vindt geen waardering in deze samenleving, en vormt dan ook geen aspect voor positieve onderscheiding. Een laatste bedreiging vloeit voort uit de energiebehoefte van deze samenleving, de uitputting van fossiele brandstoffen, en daarmee de toenemende vraag naar 'biofuels' op basis van biomassa. Naast verdergaande verstedelijking, uitbreiding van infrastructuur

(wegennet) en meer vraag naar ruimte voor recreatie, slurpt de shift naar biomassa het beschikbare landbouwareaal op, waardoor minder ruimte overblijft voor voedselproductie. Er is daarom druk om voedsel zo intensief mogelijk voort te brengen met minimaal ruimtebeslag. De biologische landbouw past minder goed in het beeld van een afnemend landbouwareaal en toenemende concurrentie rondom ruimtegebruik.

Sterke punten

Sterk punt van de Nederlandse biologische landbouwsector in dit wereldbeeld waar internationale handel centraal staat, is haar toenemende internationale oriëntatie. In sommige productiesectoren wordt maar liefst 70% geëxporteerd. De sector staat stevig in de internationale markt, niet in de laatste plaats door de sterke regierol die enkele sectoren binnen de biologische landbouw innemen in de coördinatie van internationale ketens. Door die internationale ketensamenwerking is de continuïteit van biologische producten ook beter te realiseren. In een wereld waarin de concurrentie hoog is, contractuele afspraken een belangrijke rol spelen en alles draait om marktvraag, is continuïteit van levering een belangrijke randvoorwaarde.

Daarnaast is het een sterk punt dat de sector haar 'zaakjes op orde heeft': de certificering is goed geregeld, het EKO-keurmerk is goed bekend bij consumenten, en zeker in het draagkrachtige segment heeft de biologische sector een sterke marktpositie. De sector is ook innovatief en kwaliteitgeoriënteerd, en op specifieke gebieden voorloper in technologische vernieuwingen. De Nederlandse biologische boeren zijn nauw betrokken bij onderzoek, zowel op product als procesniveau, en pakken dit snel op. In een wereldbeeld waarin alles draait om concurrentie, onderscheidend vermogen, en technologische vooruitgang, is dat een pluspunt. In dit licht kan moet ook het vermogen van de sector om verschillende functies met elkaar te combineren gezien worden. In een op efficiëntie en differentiatie ingericht wereldbeeld, zullen burgers en maatschappij steeds meer behoefte krijgen aan combinaties van functionaliteiten (landbouw met natuur en recreatie). Multifunctionaliteit vormt in die zin dan ook een meerwaarde.

Zwakke punten

Zwak punt is dat de prijzen van de biologische producten nog (fors) hoger zijn dan die van de gangbare producten, deels omdat de productiekosten binnen de biologische sector hoger zijn dan die in de gangbare landbouw. In dit wereldbeeld waar het merendeel van de consumenten prijsgeoriënteerd is, is dat een belemmering. Prijsstelling is dan ook een belangrijk aandachtspunt. Voor die consumenten die hechten aan gezondheid en dat laten meewegen in hun aankoopbeslissingen, is het van belang dat die meerwaarde op gezondheid ook daadwerkelijk is aangetoond; die meerwaarde is nog niet onomstotelijk bewezen en ook dat is een zwak punt.

Ook flexibiliteit is een aandachtspunt. Door de benodigde omschakeltijd is de biologische landbouw niet in staat heel snel vraag en aanbod op elkaar te doen aansluiten. In een scenario waarin mondiale handel, concurrentie en inspelen op marktvraag centraal staan, vormt dit een kwetsbaarheid. Ketenorganisatie speelt daarbij ook een rol. Hoewel enkele sectoren binnen de biologische landbouw zich al sterk ontwikkeld hebben op ketenorganisatie, laten andere sectoren nog ruimte voor verbetering zien.

Een laatste kwetsbaarheid is het ruimtebeslag in landbouwareaal door de biologische sector. Overigens: in dit wereldbeeld wordt de meerwaarde die de biologische sector heeft aangaande haar omgeving minder gewaardeerd. Dit sterke punt wordt niet of nauwelijks gewaardeerd.

4.3 SWOT-analyse wereldbeeld *Continental Markets/Veilige Regio*

In figuur 4.2 worden de kansen, bedreigingen, sterke en zwakke punten voor de biologische landbouw in het wereldbeeld *Continental Markets* weergegeven.

	Oriëntatie op de EU-landen	Certificering	Hoog kennisniveau/innovatief	Regiefunctie	Ketensamenwerking	Beleefd als gezond	Koppeling aan eigen cultuur/traditie	Afhankelijkheid van (goedkope) arbeidskrachten	Zelfvoorzieningsgraad	Hoge productiekosten	Ruimtegebruik	Ketensamenwerking	Reputatie Nederlandse biolandbouw
	<i>Sterkten</i>							<i>Zwakten</i>					
<i>Kansen Mondiaal</i>													
Handelsblok Europa/Noord-Amerika	x	x		x	x					x		x	x
Behoeftte aan kwaliteit en differentiatie		x	x			x							x
Importheffingen									x				
<i>Kansen Nederland</i>													
Beleving van eigen/westerse cultuur	x						x						
Vergrijzing						x				x			
Vraag naar producten met hoge toegevoegde waarde		x	x			x	x						

Figuur 4.2 SWOT-analyse voor het wereldbeeld *Continental Markets*

	Oriëntatie op de EU-landen	Certificering	Hoog kennisniveau/innovatief	Regiefunctie	Ketensamenwerking	Beleefd als gezond	Koppeling aan eigen cultuur/traditie	Afhankelijkheid van (goedkope) arbeidskrachten	Zelfvoorzieningsgraad	Hoge productiekosten	Ruimtegebruik	Ketensamenwerking	Reputatie Nederlandse biolandbouw
	Sterkten							Zwakten					
<i>Bedreigingen Mondiaal</i>													
Nationale grenzen en handelsbelemmeringen (protectionisme)							x	x	x				
Nationale regelgeving voor de biologische landbouw							x						x
Landbouwareaal neemt af, minder ruimte voor biologische landbouw										x	x		
Voorkeur voor preferred suppliers (bekend)													x
<i>Bedreigingen Ned.</i>													
Goedkope arbeid valt weg								x	x	x			
Vergrijzing								x					
Concurrentie vanuit CEEC (lage kosten landen)								x		x	x		

Figuur 4.2 SWOT-analyse voor het wereldbeeld Continental Markets (vervolg)

Kansen

De wereld van de *Continental Markets* of *Veilige Regio* vertoont enkele overeenkomsten met het wereldbeeld *Global Economy* of *Mondiale Markt*. Immers, in beide werelden is het de markt die stuurt. Een belangrijk verschil is echter dat in het *Continental Markets*-wereldbeeld de wereld is opgedeeld in handelsblokken, beschermd door importmuren, hoge accijnzen en standaarden op het gebied van productkwaliteit en voedselveiligheid. Dat betekent dat de kansen voor de Nederlandse biologische sector vooral liggen op de Europese (en misschien de Noord-Amerikaanse) markt. Nederland heeft daar al een sterke uitgangspositie: de export van de Nederlandse biologische sector is vooral gericht op de EU-landen. Door afscherming van producten uit niet-EU-landen - waarbij vooral gedacht moet worden aan de opkomende BRIC-economieën - worden de afzetmogelijkheden binnen de EU voor de Nederlandse biologische sector vergroot.

Een tweede kans is gelegen in de toenemende behoefte aan differentiatie. De inkomensongelijkheid neemt in dit scenario toe, hetgeen betekent dat zich een groep koopkrachtige consumenten zal ontwikkelen met navenante consumptiebehoeften, gericht topkwaliteit, luxe, comfort, gezondheid en onderscheidendheid (ambitie, status). Dit geeft 'luxe' producten met een relatief hoge toegevoegde waarde (bijvoorbeeld wijn en speciale kazen) kans zich verder te ontwikkelen. Bovendien biedt de sterke hang naar beleving van de eigen cultuur en zelfvoorziening een belangrijke mogelijkheid. Dit impliceert immers een toenemende vraag naar nationale en regionale producten. In het licht van de sterke vergrijzing in dit scenario, zal de behoefte naar producten van 'eigen bodem' alleen maar gestimuleerd worden. Deze ontwikkelingen in consumentenbehoeften bieden kansen, juist voor de Nederlandse biologische sector.

Bedreigingen

Wanneer de *Veilige Regio* zich vertaalt naar nationaal niveau en er nationale handelsbelemmeringen komen, krijgt de biologische landbouw het moeilijk. Immers, een groot deel van haar producten gaat de grens over. Wanneer dit door allerhande protectionistische beschermingsmechanismen bemoeilijkt wordt, valt een belangrijke afzetmarkt weg. Ook wanneer de focus op eigen nationaliteit een stroming doet ontstaan waarin Europese landen weer eigen standaarden en regels ontwikkelen voor 'biologisch', wordt het lastig voor de Nederlandse sector. In het geval dat ieder exportland zijn eigen regelgeving en normen ontwikkelt, vallen de schaalvoordelen voor de Nederlandse biologische sector weg. Daarnaast wekt de angstcultuur ook een ontwikkeling van 'bekend maakt bemind' in de hand. Dit impliceert dat inkopende partijen vooral zullen werken met (nationale) 'preferred suppliers'. In dat geval wordt het lastiger voor de Nederlands biologische sector om op de lijst van preferred suppliers van andere landen binnen het handelsblok terecht te komen.

De angstcultuur en de neiging naar isolationisme maken zelfvoorziening tot een fundamentele waarde. Het restrictieve immigratiebeleid en het optrekken van grenzen voor de arbeidsmarkt resulteren in een tekort aan relatief goedkope arbeidskrachten. Voor de arbeidsintensieve biologische landbouw vertaalt zich dat in hogere productiekosten. In een wereld waar het marktmechanisme het belangrijkste coördinatieprincipe is en prijsoriëntatie hoogtij viert, is dat een bedreiging. Daarbij komt dat de productiekosten voor de gangbare landbouw in de aangesloten CEEC-lidstaten nog steeds aanzienlijk lager liggen dan in de EU-15, aangezien de inkomensontwikkeling daar veel minder sterk doorzet dan in de EU-15. Het prijsverschil tussen 'goedkope' gangbare producten en relatief 'dure' biologische producten neemt daarmee toe.

De hang naar zelfvoorziening heeft ook implicaties voor de concurrentie in landgebruik tussen de gangbare en biologische landbouwsector. De landbouw moet in dit scenario efficiënter en intensiever produceren, (i) omdat andere functies (infrastructuur, recreatie, biofuels) meer ruimte in beslag nemen; en (ii) om aan de vraag naar voedsel te kunnen voldoen. Biologische landbouw vraagt dan relatief veel ruimte en komt daarmee in het gedrang.

Tenslotte zal door het strenge immigratiebeleid de vergrijzing in Nederland sneller toeslaan. Afhankelijk van het besteedbaar inkomen en consumptiepatroon van 65-plussers kan dit een bedreiging vormen voor de vraag naar biologische producten. Immers, in dit wereldbeeld is de verzorgingsstaat tot een minimum teruggebracht en zijn de sociale voor-

zelingen sterk versoberd. Afhankelijk van de pensioenvoorzieningen kan het besteedbaar inkomen van 65-plussers hierdoor flink afnemen.

Sterke punten

Sterk punt bij dit wereldbeeld is dat de biologische landbouw anno 2007 al veel producten in het handelsblok van de EU afzet. Veruit de meeste producten die de grens overgaan blijven binnen de EU-grenzen. De regiefunctie en ketensamenwerking is door deze exportorientatie binnen specifieke biologische sectoren dan ook sterk ontwikkeld. Ook de certificering is goed geregeld binnen de Nederlandse sector en maakt haar positie binnen de 'single market' sterk. Daarnaast geldt dat de biologische sector een sterke koppeling heeft met de eigen cultuur en tradities, en daardoor goed in staat is om kwaliteitsproducten van 'eigen bodem' aan te bieden. Biologische producten worden doorgaans beleefd als 'gezond'. In combinatie met de innovativiteit en het kennisniveau van de sector is de capaciteit om in te springen op de toenemende differentiatiebehoefte positief te noemen.

Zwakke punten

De Nederlandse biologische landbouw heeft hoge productiekosten die nog verder stijgen wanneer de regelgeving voor de biologische sector een hogere graad van zelfvoorziening en 'gesloten kringlopen' uit de regio vraagt. Daarmee verzwakt de concurrentiepositie van de Nederlandse sector. Een dergelijke ontwikkeling is niet ondenkbaar binnen dit wereldbeeld. Immers, de teneur is om 'alles binnen een handelsblok of liever nog binnen een natie' te regelen. Daarnaast heeft de Nederlandse biologische sector de twijfelachtige reputatie de 'gatenvuller' van de Europese biologische sector te zijn. In het licht van toenemend protectionisme is dit is een kwetsbaarheid, evenals de nog gebrekkige internationale ketensamenwerking van sommige, specifieke biologische sectoren.

Ook de afhankelijkheid van (goedkope) arbeidskrachten helpt niet mee voor de concurrentiepositie. Toenemende vergrijzing en het restrictieve immigratiebeleid zorgen voor een schaarste aan goedkope arbeidskrachten. Voor de relatief arbeidsintensieve biologische landbouw betekent dit een verdere stijging van de productiekosten. Ook in dit scenario is het ruimtegebruik of beslag in landbouwareaal van de biologische landbouw een zwak punt ten opzichte van de gangbare, meer intensieve landbouw.

4.4 SWOT-analyse wereldbeeld *Global Cooperation/Mondiale Solidariteit*

In figuur 4.3 worden de kansen, bedreigingen, sterke en zwakke punten voor de biologische landbouw in het wereldbeeld *Global Cooperation* weergegeven.

	Bijdrage aan planet en people	Mogelijkheid functiecombinaties	Sterke oriëntatie op wereldhandel	Internationale ketensamenwerking	Eerlijke marges (in beleving)	Certificering		Prijstelling	Hoge productiekosten	Ketenorganisatie	Minder people oriëntatie dan fair trade	Ruimtegebruik/behoefte aan areaal
	Sterkten							Zwakten				
<i>Kansen Mondiaal</i>												
Aandacht voor milieu, klimaat, natuur, biodiversiteit en sociaal welzijn	x	x			x	x					x	
Vraag naar verantwoorde producten en gedifferentieerd productaanbod					x	x					x	
Technologieontwikkeling richting verlaging milieu-impact												
<i>Kansen Mondiaal</i>												
Mondiale handel (liberalisering), maar met milieurestricties	x		x	x		x		x	x	x		
Opkomst GMO's	x					x		x	x			
Internalisering milieu- en sociale kosten in prijs producten	x				x			x	x			
<i>Kansen Nederland</i>												
Vraag naar bijdrage aan sociaal welzijn	x				x	x					x	
Maatschappelijke waarden als dierenwelzijn en stewardship belangrijk	x				x	x					x	
Waardering 'groene diensten'	x	x										
EU subsidies voor duurzame rurale ontwikkeling en natuurbehoud	x	x										
Extensivering landbouw	x	x										x

Figuur 4.3 SWOT-analyse van het wereldbeeld Global Cooperation

	Bijdrage aan planet en people	Mogelijkheid functiecombinaties	Sterke oriëntatie op wereldhandel	Internationale ketensamenwerking	Eerlijke marges (in beleving)	Certificering	Prijsstelling	Hoge productiekosten	Ketenorganisatie	Minder people oriëntatie dan fair trade	Ruimtegebruik/behoefte aan areaal
	<i>Sterkten</i>						<i>Zwakten</i>				
<i>Bedreigingen Mondiaal</i>											
Technologieontwikkeling richting verlagen milieu-impact							x	x			
Sterke inzet op het oplossen van het wereldvoedselvraagstuk											x
Concurrentie met Fair Trade										x	
Vraag naar biofuels											x
<i>Bedreiging Nederland</i>											
Productiequota afgeschaft							x				x

Figuur 4.3 SWOT-analyse van het wereldbeeld Global Cooperation (vervolg)

Kansen

Dit wereldbeeld kenmerkt zich door een sterke mondiale inzet voor issues op het gebied van milieu, klimaat, biodiversiteit, armoede, en sociale rechtvaardigheid. Ook op Europees niveau is er sterke aandacht voor grensoverschrijdend en effectief milieubeleid. Dat biedt zonder meer kansen voor een landbouwproductievorm als biologische landbouw die goed scoort op 'planet' (zie ook sterk punt). Ook in dit wereldbeeld is er volop internationale handel, echter wel met de mogelijkheid van importrestricties daar waar producten niet voldoen aan minimale normen op het gebied van milieu, arbeidsomstandigheden, dierenwelzijn, enzovoort. Aangezien de biologische sector dergelijke normen als principiële uitgangspunten hanteert, zijn de internationale exportmogelijkheden omvangrijk. Ook de waardeoriëntatie in met name westerse economieën is op maatschappelijke waarden als dierenwelzijn en rentmeesterschap gestoeld, wat een toename betekent van de vraag naar producten die niet uitsluitend en alleen goed zijn voor de consument zelf (kwaliteit/gezondheid), maar die tevens bijdragen aan maatschappelijke doelstellingen aangaande 'planet' en 'people'. In Nederland zullen deze waarden zich vertalen naar een extensivering van de landbouw. Biologische landbouw past goed in dit plaatje.

Daarnaast zal het internaliseren van externaliteiten (milieu- en sociale kosten) een verhoging van de productiekosten van gangbare landbouwproducten met zich meebrengen, waardoor het prijsverschil tussen biologisch en gangbaar kleiner wordt. Dit verleidt de consument wellicht eerder om dan te kiezen voor het 'meer verantwoorde' biologische pro-

duct. Bovendien is het welvaartsniveau in dit scenario hoog, met een afnemende inkomensongelijkheid tussen in ieder geval de Europese lidstaten. Enerzijds betekent dit dat er een substantiële groep koopkrachtige consumenten ontstaat die belang hecht aan verantwoorde producten en een gedifferentieerd productaanbod. Anderzijds zal een stijgend, relatief 'eerlijk' verdeeld inkomensniveau biologische producten beter bereikbaar maken voor een grotere groep potentiële consumenten. Meer afzetmarkt betekent meer schaalvoordelen, hetgeen een vicieuze groeispiraal voor de biologische landbouw in gang kan zetten.

De technologie zal zich ontwikkelen richting toepassingen die de milieu-impact van de landbouwsector verkleinen. De Nederlandse biologische sector is innovatief, en kan met het uitbreiden van haar technologische kennis op dit gebied (de kraamkamerfunctie) op mondiaal niveau haar voordeel doen. Daarnaast biedt de opkomst van GMO's als antwoord op het wereldvoedselvraagstuk (zie ook onder bedreigingen) een kans voor de biologische sector om zich in positieve zin te onderscheiden als gegarandeerd GMO-vrij.

In dit wereldbeeld groeit het areaal natuur en tevens de behoefte aan 'groene diensten' om de natuur, het cultureel erfgoed en de biodiversiteit in stand te houden. Omdat de biologische landbouw de functie natuur en landbouwproductie kan combineren is dit een kans, zeker waar op Europees en nationaal niveau publiek geld wordt ingezet om natuur en landschapsbeheer te stimuleren. Een uitbreiding naar creëren van 'sociale werkplaatsen' en andere 'welzijnsdiensten' om tegemoet te komen aan de toenemende aandacht voor sociaal welzijn zou eveneens een mogelijkheid kunnen zijn.

Bedreigingen

Een sterkere mondiale - en vooral Europese - inzet op het verlagen van de milieu-impact van de conventionele landbouw betekent dat de biologische sector zich op den duur minder sterk zal kunnen profileren als het 'verantwoorde alternatief'. Sterke aandacht op het armoedevraagstuk en daaraan gekoppeld het wereldvoedselvraagstuk - i.e. hoe gaan we anno 2040 alle monden voeden in met name Afrika, waar de bevolkingsgroei meer dan 100% zal bedragen ten opzichte van 2005 en waar klimaatverandering en waterschaarste het ergst zullen toeslaan - zal de focus mogelijk verleggen naar bulkproductie, om maar aan de wereldwijde vraag naar voedsel te voldoen. Hoe meer mogelijkheden er zijn om de milieu-impact van de gangbare landbouw te minderen, hoe acceptabeler een focus op intensivering van de gangbare landbouw zal worden. GMO's zouden in de context het toenemende belang van het voedselvraagstuk aan acceptatie kunnen winnen (wat ook weer een kans zou kunnen zijn omdat dit de biologische sector een extra mogelijkheid geeft om zich in positieve zin te differentiëren). Ook de toenemende vraag naar biofuels - de energiebehoefte is ook in het *Global Cooperation*-scenario hoog - stimuleert de beweging naar een verder intensivering van de landbouw. Afhankelijk van waar in de wereld biomassa geproduceerd zal worden, kan de toenemende concurrentie op het gebied van ruimtegebruik een bedreiging vormen voor de biologische landbouw.

De aandacht voor het armoedevraagstuk in combinatie met de toenemende aandacht voor niet-handelsissues - waaronder arbeidsomstandigheden, kinderarbeid, en een eerlijk loon - maken Fair Trade producten uit ontwikkelingslanden steeds populairder. Zeker wanneer de gangbare landbouw zich ontwikkelt naar teelt met een kleinere milieu-impact, en het verschil met biologische teelt dus kleiner wordt, kan de verdere opkomst van Fair Trade een bedreiging vormen voor biologische producten. Fair Trade heeft dan immers een

tandje extra: het biedt naast aandacht voor teelt zonder heel schadelijke landbouwchemicaliën, ook nog eens een sterk *sociaal* verantwoord alternatief.

Het afschaffen van productiequota kan vooral in de Nederlandse en Europese context een bedreiging vormen, omdat dit de kostprijs van productie voor de gangbare landbouw verlaagt. Prijs is wellicht minder een issue dan in de wereldbeelden *Global Economy* en *Continental Markets*, maar samen met een verlaging van de milieu-impact van de gangbare landbouw wordt differentiatie ten opzichte van de gangbare landbouw mogelijk moeilijker.

Sterke punten

In dit wereldbeeld zijn de relatief hogere scores van de biologische landbouw op de bijdrage aan de 'people'- en 'planet'-dimensies pluspunten. Deze kenmerken worden gewaardeerd in dit wereldbeeld: stewardship en duurzaamheid op het gebied van milieu, natuur en sociale issues worden belangrijk gevonden. De sterke aandacht voor behoud van natuur en biodiversiteit - en het willen beleven van natuur - maken de mogelijkheid van functiecombinatie (landbouwproductie en natuurbeheer) van de biologische sector tot een sterkte.

Ook in de wereld van *Global Cooperation* geldt dat de exportoriëntatie van de biologische sector en de internationale ketensamenwerking als sterke punten aangeduid kunnen worden. In een wereld waarin gehecht wordt aan 'social justice', eerlijke handel en verantwoorde arbeidsomstandigheden, zullen eerlijke marges in de ogen van de westerse consument als een positief punt van onderscheiding gezien worden. Het goed op orde hebben van het certificeringssysteem biedt consumenten de garantie dat die eerlijke marges ook daadwerkelijk ergens voor staan: heldere, transparante en objectief getoetste duurzaamheidnormen. Het op orde hebben van de certificering is in een mondiaal handelssysteem met importeisen op het gebied van milieu-impact, voedselkwaliteit en dierenwelzijn een absoluut pluspunt.

Zwakke punten

De prijsstelling van de biologische sector en de hogere productiekosten kunnen in een *mondiale markt* echter een kwetsbaarheid betekenen. Hoe sociaal en verantwoord het wereldbeeld *Global Cooperation* ook is, er is wel sprake van liberalisering. Dit betekent mondiale afzetmogelijkheden, maar ook mondiale concurrentie. Toenemende concurrentie vraagt om een verbeterde samenwerking en coördinatie tussen ketenpartners. Voor de biologische sector geldt dat hier nog verbetering mogelijk is. Ook geldt dat de 'people'-dimensie in de biologische sector minder ontwikkeld is in vergelijking met de Fair Trade-sectoren. Dit kan nadelig zijn in een wereld waarin veel aandacht is voor armoede en sociale rechtvaardigheid. Daarnaast blijft het relatief grotere ruimtegebruik van de biologische sector een zwak punt, zeker in de context van het wereldvoedselvraagstuk en de opkomst van biofuels.

4.5 SWOT-analyse wereldbeeld *Regional Communities/Zorgzame Regio*

In figuur 4.4 worden de kansen, bedreigingen, sterke en zwakte punten voor de biologische landbouw in het wereldbeeld *Global Economy* weergegeven.

	Bijdrage aan people en planet	Eerlijke marges (in beleving)	Korte (persoonlijke) ketens	Traditionele seizoensproducten	Traditionele productiewijze	Regionale afzet	Product-consument binding	Mogelijkheid functiecombinaties		Hoge productiekosten	Prijsstelling	Zelfvoorzieningsgraad	Ruimtegebruik/behoefte aan areaal	Arbeidsintensiviteit
	<i>Sterkten</i>									<i>Zwakten</i>				
<i>Kansen</i>														
Handelsblok Europa												x		
Veel aandacht voor klimaat, milieu, natuur, biodiversiteit en sociaal welzijn	x	x	x	x	x	x	x	x		x				
Milieurestricties import	x		x			x				x	x			
Natuurbehoud en landschapsbeheer belangrijk	x						x	x						
Vraag naar producten uit eigen regio			x	x		x	x			x	x			
Behoeftte aan differentiatie (segmentering door inkomensverschillen)	x	x						x		x	x			
Behoeftte aan sociale cohesie			x			x	x	x						
<i>Bedreigingen</i>														
Vergrijzing				x	x	x	x			x	x			x
Goedkope arbeid valt weg										x		x		x
Aangescherpte milieuwetgeving verkleint verschil ten opzichte van gangbaar								x		x	x			
Zelfvoorziening energie (toename behoefte aan biofuels)												x	x	
Inkomensongelijkheid tussen gebieden binnen regio ('consuminderen')		x								x	x			
Verzadiging afzetmarkt										x	x			

Figuur 4.4 SWOT-analyse van het wereldbeeld Regional Communities (vervolg)

Kansen

In het wereldbeeld *Zorgzame regio* hangt men sterk aan de eigen identiteit en sociale waarden. Deze kunnen het best gewaarborgd worden op regionaal/lokaal niveau, hetgeen

betekent dat men vooral inzet op lokale, nationale en regionale dynamieken. Dit vertaalt zich in een hang naar protectionisme van de eigen landbouwsector: handelsbarrières, met name voor buitenlandse bulkproducten, worden opgetrokken en product en processtandaarden rondom milieu-impact, voedselkwaliteit, dierenwelzijn en arbeidsomstandigheden zullen worden ingezet om de nationale afzetmarkt af te schermen. Handel vindt voornamelijk plaats binnen Europa. Gezien de sterke exportpositie van de Nederlandse biologische sector in de EU, is dat een kans.

Kansen voor een omvangrijkere afzetmarkt zitten ook in de hang naar behoud van de eigen cultuur en tradities, wat de vraag naar producten van 'eigen bodem' kan verhogen. In een wereld waarin sociale cohesie een fundamentele waarde vormt, zal de afzetmarkt voor streekproducten omvangrijker zijn. De sterke waarde die gehecht wordt aan rentmeesterschap op het gebied van milieu, natuur, biodiversiteit en dierenwelzijn biedt kansen voor de biologische landbouw op het gebied van 'groene diensten', zeker wanneer natuurbehoud en -beheer, en het beschermen van cultureel erfgoed gefinancierd worden vanuit publieke gelden.

Daarnaast geldt dat in het *Zorgzame Regio*-scenario sprake is van inkomensverschillen, onder meer door een hoger percentage werkloosheid. Dit betekent dat er ruimte is voor en behoefte is aan productdifferentiatie. De groep relatief koopkrachtige consumenten zullen zich in zekere mate verantwoordelijk voelen om hun steentje bij te dragen aan een meer duurzame wereld. Wellicht dat dit verantwoordelijkheidsgevoel zelfs versterkt wordt door het zien van de verschillen om hen heen.

Bedreigingen

Sterke vergrijzing en het tekort aan goedkope arbeidskrachten door het strenge, restrictieve immigratiebeleid vormen een bedreiging voor de relatief arbeidsintensieve biologische sector, zeker wanneer niet sterk wordt ingezet op technologische ontwikkelingen die het productieproces efficiënter maken. De aangescherpte regelgeving rondom milieu-impact maken dat het verschil tussen de gangbare en biologische landbouw kleiner wordt, waardoor de mogelijkheid van positieve positionering ten opzichte van de gangbare sector wordt gereduceerd.

Een tweede bedreiging wordt gevormd door de lage inkomensgroei in dit scenario. Hoge belastingdruk door een omvangrijke publieke sector en het sociale voorzieningstelsel zorgen ervoor dat het besteedbaar inkomen in ieder geval niet toeneemt. De werkloosheid is het hoogst van alle scenario's, de arbeidsproductiviteit het laagst. Dit heeft gevolgen voor het welvaartsniveau. Biologische producten met een hoge toegevoegde waarde die gepositioneerd worden als 'luxe' hebben in zo'n wereld minder kans.

Zelfvoorziening op het gebied van voedsel, maar ook wat betreft energie, is in het *Zorgzame Regio*-scenario een belangrijk thema. Dit impliceert een toename van de nationale landbouw, zowel voor voedselproductie als voor de productie van biomassa. Gezien het beperkte landbouwareaal in Nederland en de waarde die gehecht wordt aan natuurbehoud en extensivering van de landbouw, kan deze ontwikkeling op gespannen voet staan met het beslag in landbouwareaal door de biologische sector.

Ten slotte vormt de verzadigde Europese afzetmarkt in dit scenario een bedreiging voor de Nederlandse biologische sector.

Sterkte punten

In dit wereldbeeld kent de biologische landbouw een relatief groot aantal pluspunten: de marges worden als 'eerlijk' beleefd; de korte persoonlijke ketens en regionale afzet sluiten aan op de toenemende aandacht voor producten van eigen bodem; de traditionele productiewijze en de teelt van traditionele seizoensproducten sluiten aan op de hang naar de eigen cultuur en tradities; en de binding tussen producent en consument sluiten aan op de behoefte aan sociale cohesie en vertrouwdheid. Ook de capaciteit om landbouw te combineren met natuur- en landschapsbeheer - wat de bijdrage van de sector aan de planet en people dimensie van duurzaamheid duidelijk zichtbaar maakt - kan de biologische sector in dit wereldbeeld goed uitnutten en onder de aandacht brengen bij de consument.

Zwakke punten

In een wereld waarin het welvaartsniveau niet sterk toeneemt, vormen de relatief hoge kostprijs en prijsstelling een nadeel. Er wordt van uitgegaan dat een maar een beperkt deel van de consumenten in staat zal zijn om deze prijs op te brengen. Voor een groot deel van de bevolking zullen de biologische producten vanwege de achterblijvende inkomensstijging onbereikbaar blijven. In het licht van de sterk toenemende vergrijzing en een schaarste aan goedkope arbeid, is ook de arbeidsintensiteit van de biologische sector een nadelige factor, omdat dit de kostprijs van biologische producten doet toenemen. Ook de zelfvoorzieningsgraad van de sector en het beslag in landbouwareaal vormen in de context van een op de eigen nationaliteit gerichte houding en afgeschermd markt een zwakte.

4.6 Samenvatting: doorsnijdende sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen voor de biologische landbouw

Een inventarisatie van de belangrijkste doorsnijdende sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen uit het voorgaande levert het volgende beeld op. Het gaat daarbij om sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen die in meer dan één van de uitgewerkte scenario's terugkomen.

Robuuste, doorsnijdende sterke punten van de biologische landbouw:

- toenemende internationalisatie en meer afzet in buitenland, met name in Europa;
- biologisch scoort goed op planet en people (duurzaamheid);
- certificering is goed geregeld. Eenduidigheid in certificering komt de transparantie van de sector en de herkenbaarheid van biologische producten ten goede (waarborg van kwaliteit);
- de biologische sector is innovatief en kwaliteitgeoriënteerd. Er wordt actief en gestructureerd ingezet op kennisontwikkeling;
- de sector heeft het vermogen (dat wil zeggen de mogelijkheden én potentie) om inhoud te geven aan multifunctionaliteit (koppelen en verwaarden van duurzaamheidsaspecten - planet en people);
- de ketenorganisatie (regiefunctie en ketensamenwerking) - van biologische producent tot consument - is bij enkele sectoren binnen de Nederlandse biologische sector goed op orde;

- de biologische sector levert een belangrijke bijdrage aan het kwaliteitsbesef van consumenten en het (regionaal) identiteitsbesef, daar waar het gaat om voeding en voedselproducten.

Robuuste, doorsnijdende zwakke punten:

- ongunstige prijsstelling van biologische producten in relatie tot gepercipieerde meerwaarde;
- relatief hoge productiekosten door hoge arbeidsintensiteit en geringe schaalvoordelen;
- de meerwaarde van biologische productie en producten, met name op de dimensies planet en people, is (nog) niet onomstotelijk vastgesteld;
- gebrekkige ketenorganisatie (ketensamenwerking en regie) bij enkele sectoren binnen de biologische sector;
- een relatief zwak internationaal imago, in het bijzonder binnen de EU;
- het relatief grote ruimtebeslag in landbouwareaal ten opzichte van de gangbare landbouw;
- relatief grotere afhankelijkheid van laaggeschoolde arbeidskrachten;
- relatief beperkte flexibiliteit (in termen van het tegemoet kunnen komen aan een in korte tijd sterk toenemende vraag (opschaling) of veranderende vraag (omschakeling van gewas)).

Doorsnijdende kansen:

- toenemende vraag (bevolkingsgroei) en toenemende koopkrachtige vraag naar biologische producten, met name in westerse economieën (Europa en Noord-Amerika);
- toenemende aandacht voor immateriële waarden als regionale identiteit, landschapsbehoud en natuurschoon, enerzijds als tegenhanger tegen massa- en bulkproductie, anderzijds vanwege de toenemende behoefte aan rust en (groene) recreatie;
- toenemende maatschappelijke en politieke aandacht voor thema's als dierenwelzijn en voedselveiligheid (ketentransparantie; gecertificeerde productiemethoden);
- groeiende behoefte aan productinnovatie en -differentiatie, welke inspeelt op ontwikkelingen als de sterk toenemende vergrijzing, multiculturaliteit, de verdunning van huishoudens, en de tijdsdruk die mensen ervaren (prestatie maatschappij);
- toenemende aandacht voor gezondheid en zaken als overgewicht (obesitas). Biologisch wordt beleefd als gezond(er);
- concentratie in de retail. Wanneer een grote supermarktketen ervoor kiest biologisch in het assortiment op te nemen, dan kan de afzet exponentieel toenemen;
- de opkomst van GMO's en 'contaminatie' van voedsel. Door de goed georganiseerde certificering van de biologische sector, is de sector in staat een 'puur' alternatief te bieden;
- biologische landbouw als kraamkamer voor de gangbare landbouw.

Doorsnijdende bedreigingen:

- prijsoriëntatie van consumenten;
- onderscheidendheid van biologisch op het gebied van duurzaamheid wordt kleiner wanneer de gangbare landbouw door aangescherpte regelgeving ook duurzamer gaat produceren;
- concentratie in de retail, wanneer dit ertoe leidt dat de biologische sector niet aan een opschaling van de vraag kan voldoen;
- technologische ontwikkelingen als gentechologie, wanneer deze ontwikkelingen de prijs van gangbare producten doen dalen, en het prijsverschil ten opzichte van biologische producten daarmee groter wordt;
- de opkomst van concurrerende certificeringssystemen en private labels (onder andere fair trade), waardoor het verschil tussen biologische en andere duurzaamheidsinitiatieven kleiner wordt en duurzaamheid meer diffuus wordt ingevuld;
- de blijvend hoge energieprijzen en de daaraan gekoppelde ontwikkeling richting biofuels (toenemende behoefte aan landbouwareaal);
- tekort aan goedkope arbeidskrachten (onder andere door vergrijzing en alternatieve werkgelegenheid).

Deze kansen en bedreigingen worden in het volgende hoofdstuk vertaald naar bouwstenen voor beleidsopgaven voor de biologische landbouw.

5. Bouwstenen voor beleidsopgaven voor de biologische landbouw

5.1 Uitgangspunt: combinatie van wereldbeelden

In dit rapport is uitgegaan van vier wereldbeelden, elk gebaseerd op een specifiek maatschappijtype gekenmerkt door specifieke aannamen, condities, waarden en voorkeuren voor oplossingsrichtingen van maatschappelijke issues. Vanzelfsprekend zijn deze vier wereldbeelden *gestileerde* maatschappijtypen, waarbij de vier geschetste scenario's de uiteinden vormen van twee assen, gebaseerd op twee sleutelonzekerheden. In het rapport *Kwaliteit en toekomst - Verkenning van duurzaamheid* (2004) waarschuwen het MNP en RIVM ervoor dat wanneer vanuit de éénzijdigheid van een bepaald wereldbeeld te veel wordt verwacht van die ene oplossing of wanneer de vooronderstellingen te heroïsch zijn, uiteindelijk grote risico's worden gelopen bij het bereiken van de doelstellingen zoals die binnen het (eigen) wereldbeeld en zeker de andere wereldbeelden gezien worden (zie figuur 5.1). Daarom zou het goed zijn om bij het verder uitwerken van actiepunten en beleidsopgaven voor de biologische landbouw uit te gaan van die elementen die in meerdere wereldbeelden terugkomen. Immers, men mag er vanuit gaan dat 'de wereld' zich niet ontwikkelt naar een pure vorm van één van bovengenoemde maatschappijtypen.

	<i>Sleutelfactor</i>	<i>Afbreukrisico</i>
<i>Mondiale markt (A1)</i>	Technologie	Duurzame technologie komt niet beschikbaar
<i>Veilige regio (A2)</i>	Afscherming	Mondiale overbevolking
<i>Mondiale solidariteit (B1)</i>	Bestuur	Bureaucratie
<i>Zorgzame regio (B2)</i>	Gedragsverandering	Sociaal dilemma

Figuur 5.1 Sleutelfactoren duurzame ontwikkeling en afbreukrisico's per wereldbeeld
Bron: MNP en RIVM (2004).

Om de risico's van eenzijdigheid te vermijden zou beleid omtrent het streven naar blijvende duurzaamheid van de Nederlandse biologische sector, en daarmee een blijvend duurzame ontwikkeling van die sector, gebaseerd moeten zijn op de volgende uitgangspunten:

- geloofwaardige sturing zowel op de middelen als de expliciet te maken doelen;
- gelijktijdige sturing op de sleutelfactoren technologie-ontwikkeling én gedragsverandering;
- bijdragen aan verder 'modernisering' van de wereld en daarmee aan stabilisering van de wereldbevolking (voorkómen van culturele blokvorming);
- ondersteuning van mondiale overeenkomsten om het 'sociaal dilemma' bij mondiale ecologische vraagstukken te doorbreken (bijvoorbeeld Kyoto Protocol);
- meewegen van regionale (ecologische of sociaal culturele) belangen bij mondiale vrijhandelsafspraken (MNP en RIVM, 2004).

5.2 Implicaties voor actiepunten

Wanneer we het voorgaande vertalen naar implicaties voor actiepunten waar de overheid en de biologische sector in al haar geledingen de komende tijd mee aan de slag moeten gaan, komen we uit op de volgende aandachtspunten:

- zorg ervoor dat de geschetste sterkten uit het voorgaande hoofdstuk ook inderdaad sterkten blijven;
- zorg ervoor dat je geen last hebt van de geschetste bedreigingen door tijdig op ontwikkelingen te anticiperen en zet de sterke punten van de sector op een dusdanige manier in dat potentiële bedreigingen geneutraliseerd kunnen worden. Dit uiteraard binnen de eigen mogelijkheden van de sector in al haar geledingen;
- bezie per kans en bedreiging wie er voor aan de lat staat om daar actie op te ondernemen. In het geval van de overheid kan dat ook actie op EU-niveau betekenen;
- richt het onderzoek ten behoeve van de biologische sector zodanig in dat kansen verder uitgebouwd worden en bedreigingen op termijn omgevormd worden tot kansen, of in ieder geval geneutraliseerd worden.

5.3 Implicaties voor beleidsopgaven

Het voorgaande, en met name de conclusies uit de samenvattingen van de voorgaande hoofdstukken, leidt tot de volgende 10 bouwstenen voor beleidsopgaven voor de biologische landbouw:

- *inspelen op de wensen van nieuwe doelgroepen*
Besteed als sector expliciet aandacht aan de vraag hoe de biologische sector goed in kan spelen op actuele (en toekomstige) maatschappelijke en demografische trends als vergrijzing, verdunning van huishoudens, multiculturaliteit, de hogere arbeidsparticipatiegraad van vrouwen, de inkomenssituatie van burgers en consumenten, en veranderingen in levensstijl ('convenience' en 'experience'). Benut de kansen die hier liggen.
- *ontwikkeling van meerdere biologische ketens*
Wees er als overheid en sector van bewust dat er in de biologische sector sprake is van diverse te onderscheiden doelgroepen met verschillende waardeoriëntaties. Deze verschillende doelgroepen vragen om verschillende biologische ketenconcepten. Er is een groep consumenten die behoefte heeft aan een biologisch product met scherpe prijskwaliteit verhouding; dat vraagt van de biologische ketens om efficiënte, meer grootschalige productie. Voor andere doelgroepen ligt de meerwaarde in producten die appelleren aan rust, natuur en landschap. Voor weer andere doelgroepen gaat het om smaakvolle, bijzondere producten met een puurnatuur smaak. Het biologische concept biedt volop kansen om het concept 'biologisch' te laden met aanvullende waarden en behoeften (Bio+-concept), de binding met de burger te versterken, en nieuwe consumentendoelgroepen aan te boren. Het gaat om een slimme mix aan biologische ketens die maximaal invulling geeft aan de verschillende behoeften. Wees daarbij wel bewust van de onderlinge interactie tussen de markten. In positieve zin en in negatieve zin. Afzetkanalen kunnen elkaar positief beïnvloeden, zoals de com-

binatie van natuurvoedingswinkels en supermarkten laat zien. Echter, er is ook een negatieve onderlinge beïnvloeding. Een verdere opdeling in niches van een toch al kleinschalige biologische keten maakt kostprijsbeheersing moeilijker. De sector wordt daarom uitgedaagd tot een slimme mix van afzet- en bijbehorende ketenstrategieën. Kortom: er zijn verschillende wensenpakketten ten aanzien van biologisch, die vragen om uiteenlopende ketenconcepten. Benut deze diversiteit aan wensen en baat deze uit.

- *ontwikkeling van nieuwe ketens met hoge toegevoegde waarde*
Ontwikkel als sector nieuwe producten en ketens om te komen tot een volledig palet aan hoogwaardige producten en een volwaardig assortiment. Denk daarbij vooral aan nieuwe producten met een hoge toegevoegde waarde (bijvoorbeeld wijn, kaas, bijzondere producten als zilte landbouwproducten).
- *beheersing van kosten in de keten/efficiency*
Zet als overheid en sector in op een efficiëntere ketenorganisatie in de biologische sector, opdat de kosten in de keten beter beheerst kunnen worden. Voor de doelgroep die de meerprijs van de biologische producten nadrukkelijk afweegt tegen de meerwaarde is een lagere prijs van belang. Daarmee kan een grotere groep consumenten worden bereikt. Dit is gunstig voor het afzetvolume, en creëert de mogelijkheid tot opschaling van productie en de daarmee gepaard gaande schaalvoordelen.
- *arbeidsbesparende maatregelen*
Zet als overheid en sector in op het beschikbaar houden en blijven van voldoende arbeidskrachten voor de biologische landbouw. Dat betekent met name meer aandacht voor de biologische landbouwsector in het lagere beroepsonderwijs en al dan niet begeleide leertrajecten voor jongeren, dan wel minder kansrijke werknemers op de arbeidsmarkt. Inzetten op arbeidsbesparende maatregelen betekent eveneens het stimuleren van op de sector toegesneden technologische ontwikkelingen die de biologische productiemethode minder arbeidsintensief en efficiënter maken.
- *level playing field*
Zet als overheid sterk in op het creëren en garanderen van een level playing field voor biologisch op Europees niveau. De Nederlandse biologische sector exporteert al volop haar producten naar andere (nabijgelegen) EU-landen. Een level playing field houdt dan onder meer in dat de overheid zich inzet om de normen voor biologisch productiemethoden en producten op Europees niveau zo ver mogelijk te harmoniseren. Ook moet gedacht worden aan het op EU-niveau gelijk trekken van eventuele inkomensondersteuning en vergoedingen voor groene/maatschappelijke diensten (hectarepremie). Daarmee kunnen de kansen op de EU-markt nog meer benut worden.
- *exportbevordering*
Zet als overheid en sector sterk in op het stimuleren van de export- en handelsmogelijkheden van de biologische sector. Eén van de sterke punten van de Nederlandse biologische sector is de internationale regiefunctie; daar liggen ook volop kansen. Deze regiefunctie zou dan ook verder uitgebouwd en ondersteund kunnen en moeten worden, zeker wanneer de biologische sector zich binnen Europa meer wil toelagen op het creëren van toegevoegde waarde, en minder in het grootschalig produceren van biologische 'bulk'-producten. Denk daarbij ook aan een verscherping van de nor-

- mering. De Nederlandse biologische sector is economisch sterk en kan dat stapje extra vaak ook makkelijker doen dan onze concurrenten. Bovendien versterkt dat het imago van de Nederlandse biologische sector in het buitenland, dat nu nog als een zwak punt bestempeld wordt.
- *bevorder/faciliteer de biologische sector als drager voor multifunctionaliteit*
De groeiende maatschappelijke aandacht voor duurzaamheid en 'people' en 'planet' geeft de sector openingen om de meerwaarde van biologisch beter over het voetlicht te brengen bij consument en burger. Onderstreep als overheid en sector de meerwaarde die biologisch levert op verschillende duurzaamheidsaspecten, kwaliteit, welzijn en gezondheid en zorg voor een goede borging van die meerwaarde door heldere, transparante en herkenbare certificering. De ontwikkeling naar een multifunctionele landbouw biedt grote kansen. De sector heeft het vermogen gemakkelijk aansluiting te kunnen vinden bij de toenemende behoefte in de samenleving aan rust, beleven, 'slow cooking', kwaliteit van leven, zorgtoerisme, stressmanagement, enzovoort. Daarom is het belangrijk dat overheid en sector op dat gebied nieuwe verbindingen stimuleren. Verbind de biologische sector met initiatieven op dit terrein, zoals de Task Force Multifunctional landbouw treedt naar buiten. Denk aan nieuwe allianties en innovatieve samenwerkingsverbanden met andere marktpartijen, zoals zorgverzekeraars, cateraars in zorginstellingen, wellness centra, reisbureaus, toerisme- en evenementenorganisaties, enzovoort. Kennisuitwisseling en kruisbestuiving van marktconcepten en -benaderingen kan een stimulerend effect hebben. Beleid, instrumenten en middelen om groene en maatschappelijke diensten, welzijn, en duurzaamheid te verwaarden, spelen daarbij een belangrijke rol.
  - *bevorder nieuwe maatschappelijke allianties*
Treed als sector meer naar buiten en pak ook samen met andere maatschappelijke actoren eerder genoemde uitdagingen op. Dit biedt mogelijkheden om het maatschappelijk draagvlak voor 'biologisch' en duurzaamheid de bredere zin van het woord te versterken en uit te bouwen.
  - *voortrekkersrol*
Zet als overheid en sector sterk in op de voortrekkersrol die de biologische sector kan vervullen op het gebied van duurzaamheid, door (a) de maatschappelijke bijdrage die de sector levert aan de verschillende aspecten van duurzaamheid (wetenschappelijk) te onderbouwen en te borgen, en de meerwaarde van biologisch op met name de 'people' en 'planet' dimensies expliciet te maken; (b) door kennisontwikkeling, -doorstroming en -overdracht op het gebied van duurzame(re) productiemethode te stimuleren. Kennis vanuit de biologische sector kan waardevol zijn om duurzaamheid in de gangbare landbouw op een hoger plan te tillen (kraamkamerfunctie), hier zijn zeker nog stappen te zetten. Maar even zo belangrijk laat de biologische sector leren van de manier waarop de gangbare sector haar keten inricht en organiseert. Laat beide sectoren van elkaar leren.

Literatuur

Aalbers, T. (eds.), 'Waardeoriëntaties, wereldbeelden en maatschappelijke vraagstukken: Verantwoording van het opinieonderzoek voor de Duurzaamheidsverkenning'. In: *Kwaliteit en Toekomst* (2006) pp. 351. Rapportnummer 550031002/2006. Milieu- en Natuur Planbureau.

www.mnp.nl/bibliotheek/rapporten/550031002.pdf

Aalst, M. van, *EFMI Food Trends 2006*. Erasmus Food Management Instituut, Rotterdam, 2006.

CBS, *Afname potentiële beroepsbevolking begin*. Persbericht PB07-008, 9 februari 2007.

www.cbs.nl/nl-

NL/menu/themas/dossiers/vergrijzing/publicaties/persberichten/archief/2007/2007-008-pb.htm

CBS, *Over dertig jaar is kwart bevolking 65-plus*. Persbericht PB06-117, 19 december 2006.

www.cbs.nl/nl-

NL/menu/themas/dossiers/vergrijzing/publicaties/persberichten/archief/2006/2006-117-pb.htm

CBS, 'Toekomstscenario's voor de Nederlandse bevolking'. In: *Webmagazine* (16 februari 2004).

www.cbs.nl/nl-nl/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2004/2004-1395-wm.htm

CBS, 'Europese beroepsbevolking gaat afnemen'. In: *Webmagazine* (29 januari 2001).

www.cbs.nl/nl-nl/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2001/2001-0703-wm.htm

European Commission, *SCENAR 2020 - Scenario study on agriculture and the rural world*. Contract No. 30 - CE - 0040087/00-08. Directorate-General Agriculture and Rural Development, Directorate G. Economic analysis and evaluation, G.4 Evaluation of measures applicable to agriculture, January 2007.

ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/scenar2020/index_en.htm.

Ewijk, C. van, N. Draper, H. ter Rele en E. Westerhout, *Ageing and the Sustainability of Dutch Public Finances*. Centraal Planbureau, maart 2006, pp. 133.

www.cpb.nl/nl/pub/cpbreeksen/bijzonder/61/bijz61.pdf

Goldman Sachs, 'Dreaming with BRICs: The Path to 2050'. In: *Global Economics Paper* 99 (oktober 2003).

www2.goldmansachs.com/insight/research/reports/99.pdf

Haan, J. de, A. van den Broek en P. Schnabel, *Het nieuwe consumeren - Een vooruitblik vanuit demografie en individualisering*, werkdocument 72, SCP-bijdrage aan het project 'De Economie van de 21ste eeuw', maart 2001. pp. 30.

www.scp.nl/publicaties/boeken/2001031501/Het_nieuwe_consumeren.pdf.

Kooiker, S., M. den Draak en C. van Campen, 'Investeren in gezondheid'. In: *SCP (2006) Investeren in Vermogen - Sociaal Cultureel Rapport 2006*, hoofdstuk 9, december 2006.

McKinsey & Company, *21minuten.nl*. Editie 2006.

www.21minuten.nl/21minuten/21minuten_2006_rapport.pdf

Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, *Kiezen voor landbouw - een visie op de toekomst van de Nederlandse agrarische sector*. 13 september 2005, pp. 118.

www.minlnv.nl/cdlpub/servlet/CDLServlet?p_file_id=13085.

MNP, CBP en RPB, *Welvaart en Leefomgeving - een scenariostudie voor Nederland in 2040*. Rapportnr. 500082001, pp. 239. ISBN: 90-6960-149-4. Centraal Planbureau, Milieu- en Natuurplanbureau en Ruimtelijk Planbureau, 2006.

www.mnp.nl/images/WLO_hoofddocument_tcm60-31237.pdf

MNP en RIVM, *Kwaliteit en toekomst - Verkenning van duurzaamheid*. Rapportnummer 500013009. 2004, pp. 226.

www.mnp.nl/bibliotheek/rapporten/500013009.pdf.

Petersen A.C, T.G. Aalbers, N.D. van Egmond, B. Eickhout, J.C.M Farla, A.H. Hane-maaijer, H.A.R.M. van dem Heiligenberg, P.S.C. Heuberger, P.H.M. Janssen, R.J.M. Maas, J.M. Melse, D. Nagelhout, H. Visser, H.J.M. de Vries en H. van Zeijts, *Metho-derapport Duurzaamheidsverkenning*. Rapportnummer 550031001/2006. Milieu- en Na-tuur Planbureau, 30 augustus 2006, pp. 63.

www.mnp.nl/bibliotheek/rapporten/550031001.pdf

Raskin, P., T. Banuri, G. Gallopín, P. Gutman, A. Hammond, R. Kates and R. Swart, *Great Transition: The Promise and Lure of the Times Ahead - a report of the Global Scenario Group*. Boston, MA: Stockholm Environment Institute, 2002, pp. 99.

Wageningen UR en RIVM, *EURURALIS 1.0 - A scenario study on Europe's Rural Areas to support policy discussion*. CD-ROM, October 2004.

www.eururalis.nl/.

Westhoek, H.J., M. van den Berg en J.A. Bakkus, 'Scenario development to explore the fu-ture of Europe's rural areas'. In: *Agriculture Ecosystems & Environment*, 114 (2006) pp. 7-20.

Bijlage 1. TNS NIPO WIN-segmenten - profielschetsen

In opdracht van het MNP heeft TNS NIPO onderzocht of er een bruikbare segmentatie van Nederlanders was te construeren op basis van waarden. Daarvoor is gebruikgemaakt van de waarden van Rokeach (1973) - zie onderstaande tabel - waarin onderscheid gemaakt wordt tussen 'eindwaarden' en 'instrumentele waarden', en 'persoonlijke waarden' en 'sociale waarden'.

<p>Eindwaarden</p> <p><i>Persoonlijke eindwaarden:</i> Een comfortabel leven (een welvend leven) Een stimuleren leven (spannend en actief) Geluk (tevreden zijn) Innerlijke harmonie (vrij van innerlijke conflicten) Plezier (prettig en ontspannen leven) Vergeving (gered zijn, een eeuwig leven) Zelfrespect (jezelf respecteren, vertrouwen in jezelf) Door anderen geaccepteerd (respect en bewondering)</p>	<p>Instrumentale waarden</p> <p><i>Persoonlijke instrumentele waarden:</i> Ambitieuze (hard werken, wensen nastreven) Competent (effectief zijn, dingen kunnen) Opgewekt (vrolijk) Zuiver (net, opgeruimd, schoon) Moedig (voor je ideeën staan) Creatief (soepel van geest, origineel) Onafhankelijk (vol zelfvertrouwen) Intellectueel (intelligent) Logisch (consistent, rationeel)</p>
<p>Maatschappij gerichte eindwaarden</p> <p>Een gevoel van prestatie (een echte bijdrage leveren) Een wereld in vrede (vrij van oorlog en conflict) Gelijkheid (gelijke kansen voor iedereen) Zekerheid voor gezin en huishouden (zorgen voor de mensen waar je van houdt) Vrijheid (onafhankelijkheid, vrije keuze) Volwassen liefde (seksuele en geestelijke intimiteit) Nationale veiligheid (bescherming tegen aanvallen) Echte vriendschap (kameraadschap) Wijsheid (volwassen begrip van het leven) Een mooie zuivere wereld (schoonheid van natuur en kunst)</p>	<p>Moraal gerichte instrumentele waarden</p> <p>Ruim van geest (ruimdenkend, een open visie) Vergevingsgezind (bereid zijn iets te vergeven) Behulpzaam (in belang van anderen) Eerlijk (oprecht) Liefhebbend (teder) Gehoorzaam (respect hebben, te taak doen) Beleefd (goed gemanierd) Betrouwbaar (verantwoordelijk) Beheerst (gedisciplineerd, jezelf onder controle hebben)</p>

Tabel B.1 Rokeachwaarden (Bradley and Craig, 1999).

Bron: Aalbers et al. (2006).

Onderstaande segmentatie is gebaseerd op de Rokeach-waarden en toegepast op een panel van circa 1.500 respondenten die 12 jaar lang hadden deelgenomen aan de Milieu-GedragsMonitor (MGM) van VROM. Van deze groep zijn veel sociaaldemografische en economische gegevens en waarden bekend (Aalbers et al., 2006: 11-12). Onderstaande

profiel schetsen zijn overgenomen uit Aalbers et al. (2006), bijlage 1 'Profielen van WIN-segmenten', pp. 240-248.

- *Zorgzamen (sociaal)*
het actief zorgen (beschermen, vergroten) voor het welzijn van anderen, altruïstisch, behoudend, gericht op rust en vrede.
  - *Profiel*
Hoog percentage vrouwen (63%); ouder leeftijdssegment; veelal gehuwd of weduwe; midden tot laag opgeleid; zelden in grote steden/gemeenten; laag inkomen; lage arbeidsparticipatie; sterke voorkeur voor CDA, ChristenUnie, SGP.
  - *Psychologisch profiel*
Religieus, beschermend, zorgzaam en gericht op het helpen van andere mensen, altruïstisch, vredig, rust en zekerheid, minst materialistisch, behoudend, extraverte groepsmensen, houden niet van alleen zijn, solidair en dienstbaar, soberheid en eenvoud, hechten zeer aan zelfbeheersing, gematigdheid en genegeheid, zijn zuinig voor zichzelf en gul voor anderen, bescheiden, willen niet te veel variatie in het leven, zijn graag bezig, actief in de kerk en houden niet van te veel (na)denken, zijn een beetje gemakzuchtig en hebben een hekel aan moeilijke taken en problemen, weinig creatief, gemiddeld maatschappelijk en politiek betrokken, geringe betrokkenheid bij en weinig kennis van de milieuproblematiek, niet avontuurlijk, geneigd zich volkomen aan wet- en regelgeving te houden, vinden dat technologische ontwikkelingen veel te snel gaan, vinden dat er vooral iets gedaan moet worden aan de criminaliteit en de gezondheidszorg, maken zich minder dan anderen druk over buitenlanders, en het asielbeleid, maar wel wat meer over het verval van normen en waarden, eten meestal 'Hollandse pot', houden van lezen, hebben eerder een hond dan een kat, kijken veel televisie, *NCRV-gids*, *Telegraaf* en/of regionaal dagblad, geen opinieweekbladen, lezen *Margriet*, *Libelle*, *Privé*, *Story*, geen vliegvakanties, gaan zelden op vakantie, bezitten weinig luxe of moderne (digitale en dergelijke) artikelen, wel naaimachine.
  - *Consumptiestijl*
Weinig bestedingsmogelijkheden, zuinig, behoudend, niets voor zichzelf willen kopen, niets nodig hebben, eenvoud, ouderwets, saai en netjes. Niet bereikbaar voor nieuwe ontwikkelingen (technologie, innovatie), willen alles bij het oude houden.
  - *Communicatie overheid*
Worden aangesproken door communicatie van de overheid, positieve houding tegenover gezag en regels, sterk sociaal en maatschappelijk verantwoordingsbesef, dienstbaar, mee willen werken aan 'het goede' en tegen 'het kwaad'.
- *Behoudenden (Conformisme)*
Niet willen opvallen, zich aan normen en regels houden, gericht op eigen wereldje, veel vooroordelen en 'ze-denken'.

- *Profiel*
Iets meer vrouwen dan mannen (58%); middelbare leeftijd; veelal gehuwd, kinderen; laag opgeleid; meestal in kleine(re) gemeenten of juist in grootste steden; laag inkomen; gemiddelde arbeidsparticipatie; Lijst Pim Fortuyn kiezers, voorkeur voor grote partijen, minste D66, GroenLinks of SP van allen en hoog percentage 'weet niet' of gaat niet stemmen.
- *Psychologisch profiel*
Vermijden van 'gevaarlijke' situaties en/of gedrag waarmee je anderen zou kunnen irriteren of waarmee je normen schendt, willen niet opvallen, willen 'gewoon' leven, zijn gehoorzaam, beleefd, voelen zich maatschappelijk gezien enigszins verloren. Zij zorgen vooral voor zichzelf en de eigen naasten, willen het eigen gezin zekerheid, bescherming en geborgenheid bieden. Zij ondernemen veel leuke dingen met de kinderen, die centraal staan in hun leven. Behoudenen zijn in hun eigen omgeving wel sociaal, voelen zich niet betrokken bij maatschappij en politiek, hebben veel vooroordelen en oordelen afkeurend ten aanzien van rijke, intellectuele, geslaagde mensen, zijn wat rancuneus en voelen zich vaak miskend, zijn voorstander van de doodstraf, zien in buitenlanders en het asielbeleid een bedreiging, voelen zich onveilig, houden niet van denken en hebben een hekel aan diepgang of mensen die diepgang hebben, zijn gemakzuchtig en impulsief, laten het leven een beetje op zich afkomen, hebben een conservatieve smaak en zijn graag netjes op hun kleding, huis en spullen. Zij zijn niet milieuvriendelijk in hun gedrag, ze eten liefst 'Hollandse pot', houden van André van Duin, vinden dat technologische en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen veel te snel gaan, houden niet van lezen, hebben eerder een hond dan een kat, kijken veel televisie, maar weinig naar nieuws en achtergronden, veel RTL-4, Veronica, *Telegraaf* en *Algemeen Dagblad*, geen opinieweekbladen, lezen meeste van allen *Margriet*, *Libelle*, *Privé*, *Story*, *Weekend*, *Flair*, bezitten wel enige luxe en moderne (digitale en dergelijke) artikelen.
- *Consumptiestijl*
Weinig bestedingsmogelijkheden, conformistisch, onopvallend, niet aanstootgevend, gericht op gezin, netjes. Niet bereikbaar voor nieuwe ontwikkelingen (technologische innovaties).
- *Communicatie overheid*
Argwanend tegenover de overheid, gehoorzame houding tegenover gezag en regels, voelen zich miskend en in de steek gelaten, sociaal in hun eigen omgeving, willen met rust gelaten worden en 'ze' zoeken het maar uit. Hebben veel negatieve oordelen over de overheid en politiek.
- *Genieters (Plezier)*
Lichamelijk en emotioneel genot, plezier, impulsiviteit, gezelligheid, gemakzucht.
  - *Profiel*
Iets meer mannen (59%); jonger dan gemiddeld, gehuwd met kinderen, laag opgeleid, middelgrote gemeenten, midden inkomen, lage welstand, meestal

werkzaam. Hoog percentage Lijst Pim Fortuyn stemmers, oorspronkelijk een voorkeur voor PvdA of VVD, hoog percentage 'weet niet' en niet stemmen.

- *Psychologisch profiel*

Feest, plezier en genieten, meest zelfgerichte segment van alle, zorgeloos, absoluut geen piekeraars, op eigen plezier uit desnoods ten koste van anderen, enigszins op zoek naar uitdagingen en risico's, veel uitgaan, lol maken, veel met andere mensen zijn, willen zich niet te veel beheersen, houden niet van gematigdheid en van het 'gewone', wat meer geneigd tot avontuur, sensatie en opwinding, graag fysiek bezig, even weinig maatschappelijk betrokken en politiek geïnteresseerd als de Behoudenden, maar Genieters voelen zich geen losers, zij zijn de grootste voorstanders van de doodstraf, zien in buitenlanders en het asielbeleid meer een bedreiging dan alle andere segmenten, criminaliteit scoort ook vrij hoog, maar zij voelen zich zelf niet onveilig, zij zijn weinig solidair, zijn handig/gewiekst en manipulatief, weinig plooibaar, zitten meer dan anderen met alcohol achter het stuur, voelen zich sportief en energiek, schatten de kwaliteit van hun bestaan het laagst in van allen, hebben niets met de milieuproblematiek, zijn gemakzuchtig, pakken het leven, nemen het niet zo nauw met regels, zoeken vooral plezier, geen creatieve hobby's, trendy smaak en een impulsieve koopstijl, eten naast Hollandse pot ook wel eens uit de buitenlandse keuken, houden niet van lezen, hebben als enige segment vaker katten dan honden, kijken veel naar televisie, meestal naar RTL4, Veronica en SBS6, minder *Telegraaf* en meer *Algemeen Dagblad* dan de 'buur' segmenten, minste opinieweekbladen van allen, lezen wat minder vaak *Margriet* en *Libelle* en wel veel *Privé*, *Story*, *Weekend* en *Nouveau* (!), bezitten wel enige luxe en moderne artikelen.

- *Consumptiestijl*

Redelijke bestedingsmogelijkheden, impulsief, willekeurig, graag winkelen. Zeer bereikbaar voor nieuwe snuffjes (technologische innovatie).

- *Communicatie met overheid*

Worden niet aangesproken door communicatie van overheid, onverschillige houding tegenover gezag en regels, geen sociaal en maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, weinig interesse, zijn echter de kwaadste niet als er iets van ze wordt verlangd.

- *Modale burgers/'Evenwichtigen'*

Zijn in alles gemiddeld. Zij lijken het meeste op het gemiddelde van de gehele bevolking. Degenen die het dichtst bij een segment terecht komen, lijken wat meer op dat segment.

- *Luxezoekers (prestatie)*

Succes, competentie, ambitie, acceptatie, 'scoren', verdienen, comfortabel level, 'bitchy' en 'macho-gedrag'.

- *Profiel*

Meeste mannen (67%), jongste segment, gehuwd of alleenstaand, midden opleiding, meer in de Randstad, midden tot hoog inkomen, vaak tweeverdieners,

hoogste percentage Lijst Pim Fortuynstemmers, sterke VVD aanhang, vooraf grootste 'weet niet' groep of gaat niet stemmen;

- *Psychologisch profiel*

Minst religieus van allen, meest egocentrisch, zeer gericht op eigen gewin, hebbedingetjes, show off, hechten aan bezit, willen zich bewijzen, presteren, zeer ambitieus, hebben behoefte aan erkenning, streven naar een comfortabel bestaan, vinden sex belangrijker dan anderen, steken hun nek uit, willen gezien worden, fysiek ingesteld, gaan hun eigen weg, voelen zich enigszins geïsoleerd, vaak Einzelgangers, terwijl zij wel plezier zoeken en dat met veel mensen samen doen, 'hard' in hun oordelen en opstelling (ook de vrouwen zijn wat meer bitchy dan alle anderen), zijn in het geheel niet sociaal, eerder antisociaal, zeer geneigd de wet te overtreden, sterk uitdaging-, risico-, en spanningzoekend, meer dan anderen in aanraking met de politie gekomen, hard rijden, alcohol op de weg, agressie, zwart rijden, niet begaan met het lot van anderen, zij hebben weinig op met buitenlanders en asielzoekers en zien het asielbeleid als het grootste probleem van alle segmenten, willen dat criminaliteit en onderwijs worden aangepakt, zijn niet bedachtzaam, hebben geen interesse voor het milieu, zij zijn impulsief maar niet gemakzuchtig, eten vaak buitenlandse keukens, staan open voor nieuwe dingen, hebben vaak een hond, kijken veel televisie, zijn kritischer en meer maatschappelijk en politiek geïnteresseerd dan de voorgaande segmenten, vaak voor de doodstraf, schatten de kwaliteit van hun bestaan zeer hoog in, houden niet zo van lezen, kijken ook veel naar nieuws en achtergronden (Nova, Netwerk, en dergelijke), RTL4, RTL5, Veronica en SBS6, meeste *Telegraaf*lezers van allen, lezen soms *HP/de Tijd* en *Vrij Nederland*, lezen minste van allen *Margriet* en *Libelle* en verreweg het meeste *Flair*, wat minder *Privé*, *Story*, *Weekend*, meeste van allen *Penthouse* en *Playboy*, ook meest van allen *Doe Het Zelf* en *Eigen Huis*, bezitten veel luxe en moderne spullen, zonnebanken en sportfietsen, skiuitrusting, veel tweede auto's, bezitten de meeste spullen van allen.

- *Consumptiestijl*

Ruime bestedingsmogelijkheden, materialistisch, show off, veel voor zichzelf willen kopen, comfort, modern. Zeer bereikbaar voor nieuwe ontwikkelingen, willen alles nieuw hebben, erbij zijn.

- *Communicatie overheid*

Worden weinig aangesproken door overheid, negatieve houding tegenover gezag en regels, a-sociaal en gehaaid, maken egocentrisch gebruik van voorzieningen en hebben weinig sociaal en maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, anti losers.

- *Zakelijken (Zelfbepaling)*

Onafhankelijkheid, ontwikkelen, iets bereiken, een soort yuppen;

- *Profiel*

Meer mannen (66%), vrij jong tot middelbare segment, gehuwd of alleenstaand, kinderen, hoge opleiding, meer in de Randstad/Zuid-Holland, hoog inkomen, vaak tweeverdieners, hoog percentage VVD-kiezers, ook wel veel Lijst

Pim Fortuyn en meer Groen Links dan de eerder besproken segmenten, minste CDA, weinig niet-stemmers.

- *Psychologisch profiel*

Zijn egocentrisch, maar minder egoïstisch dan de Luxezoekers, houden van luxe en kunnen het zich permitteren, een mooi huis en auto's, ze zijn rijk en bezitten veel, zij zijn ambitieus, maar meer omdat het ze goed af gaat en zij werkelijk geïnteresseerd zijn, het zijn yuppen die streven naar een uitdagend en stimulerend bestaan, zij pakken het leven met beide handen en maken er wat van, zij zijn zeer onafhankelijk, zeer snel, competent, hardwerkend en slim, creatief, goed op de hoogte van wat er in de wereld gebeurt, modern, zeer vooruitstrevend, het zijn snelle denkers en beslissers, hebben vaak mensen onder zich, zij gaan hun eigen gang, maar kunnen ook goed delegeren, ze zijn een beetje macho, zoeken de mazen in de wet en zijn (evenals de luxezoekers) geneigd deze vaker dan anderen te overtreden, zij zijn matig sociaal maar geven wel aan goede doelen, zij hebben minder moeite met buitenlanders en asielzoekers maar willen wel een ander asielbeleid en willen dat de criminaliteit wordt aangepakt, ook de gezondheidszorg en het onderwijs moeten meer aandacht krijgen, het verval van normen en waarden is voor hen een grotere zorg dan voor de anderen, zij denken en doen, willen vooruit en vinden dat de technologische veranderingen te langzaam gaan, hebben weinig interesse voor het milieu, terwijl zij wel zeer goed op de hoogte zijn van de milieuproblematiek, zijn minder impulsief en zeker niet gemakzuchtig, eten vaker buitenlandse keukens dan Hollandse pot, staan zeer open voor nieuwe dingen en andere meningen, kijken minder vaak televisie, zijn kritischer en veel meer maatschappelijk en politiek geïnteresseerd dan alle voorgaande segmenten, zij zijn vaak tegen de doodstraf, schatten de kwaliteit van hun bestaan hoog in, houden van lezen, zij hebben de meeste katten en minste honden, kijken vrij veel televisie, veel naar nieuws en achtergronden, meeste Nederland 3 en (1 en 2), naast de *Telegraaf* lezen zij ook *NRC Handelsblad* en wat minder *de Volkskrant* en *het Parool*, lezen 1 na meeste *HP/de Tijd* en *Vrij Nederland*, *Het Beste* scoort ook redelijk hoog, lezen weinig *Margriet* en *Libelle* en juist wat meer *Marie Claire* en *Flair*, het minste *Privé*, *Story*, *Weekend*, veel *Playboy*, bezitten veel luxe en moderne spullen (maar minder digitale film- of videocamera dan de meesten, veel espressoapparaten), meeste skiuitrustingen, vaak een vakantiehuisje, veel zonnebanken en sportfietsen, veel tweede auto (samen met Luxezoeker het meeste), bezitten veel spullen.

- *Consumptiestijl*

Zeer ruime bestedingsmogelijkheden, gemak in besteding, luxe, comfort, innovators van nieuwe trends en mogelijkheden, gek op techniek, smaakvol en duur, mooie woning en inrichting, dure auto's.

- *Communicatie overheid*

Worden niet sterk aangesproken door communicatie van de overheid, zijn kritisch en veeleisend, zijn niet onder de indruk van gezag en regels, willen minder overheid/meer privatisering, hekel aan paternalisme, zeer onafhankelijk, goed op de hoogte.

- *Ruimdenkers (Rijpheid)*
 Begrip van en voor anderen, zichzelf en de wereld daar om heen, wereldverbeteraars, babyboomers.
  - *Profiel*
 Iets meer vrouwen (54%), middelbare tot oudere leeftijd, ongehuwd/alleenstaand, geen kinderen, hoogste opleiding, meer in de Randstad/Noord-Holland, hoog inkomen, arbeidsparticipatie iets minder dan gemiddeld, hoogste percentage D66 kiezers, ook wel veel GroenLinks en PvdA, weinig CDA, minste niet-stemmers.
  - *Psychologisch profiel*
 Plaatsen zich aanmerkelijk veel linkser op een links-rechts schaal dan alle anderen en zij hebben verreweg de hoogste opleiding gevolgd. Gezien hun leeftijd behoren zij tot de generaties die de zestiger jaren bewust hebben meegemaakt en veel van hun idealen vloeien hieruit voort. Zij zijn het meest van allen maatschappelijk en politiek betrokken en streven naar een betere wereld, zij lezen veel, denken veel en praten veel met anderen, ze zijn competent, zeer ruimdenkend, en flexibel en zijn redelijk modern (eigen stijl) en vooruitstrevend. Het zijn absoluut geen groepsmensen, zij doen de dingen graag op hun eigen - soms wat excentrieke - manier, zijn niet ambitieus zoals de Zake lijken dat zijn, maar wel ambitieus in hun manier van streven naar een betere maatschappij. Zij zijn zeer vooruitstrevend en ontwikkelingsgeneigd (met name maatschappelijke veranderingen gaan hen te langzaam), hebben daarin ook een individualistische behoefte om zichzelf te ontwikkelen en te ontplooien,. Minder dan alle anderen maken zij zich druk over het asielbeleid en voer criminaliteit, terwijl de gezondheidszorg, het onderwijs en het milieu wel belangrijk gevonden worden. Zij schatten hun kwaliteit van bestaan niet zo hoog in, zijn lichtelijk tobberig en hebben een hekel aan bekrompenheid en vooroordelen. Zij staan open voor anderen en voor het nieuwe, hechten aan diepgang en denken liever dan dat zij al te actief handelen. Zijn uitermate kritisch en begaan met het lot van minderbedeelden en minderheden, hebben meer affiniteit met Amnesty en Greenpeace dan met het Rode Kruis en het Wereld Natuur Fonds (zoals de andere segmenten). Zijn sterk tegen de doodstraf, overtreden de wet minder dan de meesten, hoewel zij wel uitdagingen zoeken en risico's nemen, zij weten veel, zij het meest creatief, stellen hoge eisen aan zichzelf, willen graag een gevarieerd leven, zijn het minst handig/gewiekst van allen, zijn het meest milieuvriendelijk van alle segmenten, het beste op de hoogte van de milieuproblematiek en lezen de meeste opinieweekbladen, het zijn *Volkskrant*, *NRC* en *Parool*-lezers en zij kijken naar Nederland 3 (en 1 en 2) en veel minder naar de commerciële omroepen, hebben als enige segment geen *Veronica-gids* (vooral VPRO en VARA), lezen bijna geen roddelbladen en weinig *Margriet* en *Libelle* (wel *Elegance* en *Marie Claire*). Lezen graag en hebben vaak een muziekinstrument (piano) en katten in huis. Bezitten minder dan de Zake lijken of de Luxezoekers en hechten ook minder waarde aan bezit, zelden zijn er tweede auto's (maar zij wonen ook vaak alleen), wel hebben velen van hen een zonnebank en een sportfiets.

- *Consumptiestijl*
Vrij veel bestedingsmogelijkheden, eigenzinnig en soms excentriek, hoeven niet zo veel, kopen moderne en antieke spullen, stijlen door elkaar heen, redelijk bereikbaar voor nieuwe technologische ontwikkelingen (technologische innovaties) maar kopen geen nieuwste snufjes, niet materialistisch.
- *Communicatie overheid*
Worden aangesproken door communicatie van de overheid, maar zijn daar zeer kritisch op. Pragmatische houding tegenover gezag en regels, sterk sociaal en maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, zeer goed op de hoogte, strijdbaar, willen dat politiek en overheid zich beter inzetten en willen de democratie moderniseren (D66).
- *Geëngageerden (veiligheid)*
Harmonie, stabiliteit en veiligheid, zowel in de samenleving als geheel, als in de eigen leefwereld, de eigen situatie en relaties;
  - *Profiel*
Meer vrouwen (57%), 1 na oudste segment, vaak gehuwd soms alleenstaand, voor hun leeftijd hoog opgeleid, gemiddeld tot grotere gemeenten, laag tot midden inkomen, arbeidsparticipatie minder dan gemiddeld, van VVD en PvdA meer opgeschoven naar CDA. De ChristenUnie, SP en GroenLinks krijgen steun, laagste aantal stemmers Lijst Pim Fortuyn, stemmen meestal wel.
  - *Psychologisch profiel*
Vrij religieus, meest sociaal en gericht op de maatschappij als geheel, hechten niet sterk aan bezit, hoeven zich niet meer te bewijzen, zijn wijs en hebben zich sterk ontwikkeld, persoonlijke groei is belangrijk geweest in hun leven, hebben zich willen ontwikkelen mede in sociaal opzicht, streven naar vrede en een eerlijke verdeling in de samenleving. Blijven goed op de hoogte van alles wat er om hen heen gebeurt, maken zich bezorgd, voelen zich onveilig en zijn enigszins teleurgesteld over de harde kanten van het moderne leven, het verval van normen en waarden, de toegenomen criminaliteit, voelen zich daarvan vervreemd en zouden willen dat het anders was, zonder dat zij daarover al te veel illusies hebben. De mensen in dit segment reflecteren veel, zijn vaak in gedachten en praten daarover, zij willen het goed, maar proberen ook te berusten. Doen graag alles samen met anderen, zijn echte groepsmensen en zijn dan ook in veel verenigingen te vinden of doen vrijwilligerswerk. Maken zich het meest druk om het falen van de gezondheidszorg en veel minder om asielzoekers dan anderen. Zijn nogal tobberig en bepaald geen zorgeloze uitgaanstypes. Wel houden zij van de natuur en een goed glas wijn met een stel vrienden. Zijn zeer gematigd in hun wensen en worden niet echt uitgedaagd om individueel boven het maaiveld uit te komen. Wel hechten zij sterk aan genegenheid en kunnen zij anderen op een warme, begripvolle manier terzijde staan. Mijn milieuvriendelijk en vinden het milieu en het behoud van de natuur belangrijk, houden van kunst en schoonheid, hebben een goede smaak, zijn beheerst in hun optreden en willen graag prettig gezelschap zijn. Zoeken geen spanning of sensatie, maar zijn wel redelijk actief bezig. Zij zijn bijna net zo kritisch en politiek ge-

interesseerd als de Ruimdenkers, tegen de doodstraf, lezen heel graag, hebben eerder een hond dan een kat, kijken vrij weinig televisie, wel het meest van allen naar nieuws en achtergronden (Nova, Netwerk, 2Vandaag, en dergelijke), hebben een voorkeur voor de publieke omroepen, voor de *NCRC*- en de *VPROgids*, lezen de *Volkskrant*, het *AD*, *Telgraaf* en *Trouw*, lezen *Vrij Nederland*, vaak *Margriet*, *Libelle* en *Flair*, *Het Beste*, heel weinig roddelbladen, hebben eerder een espresso-apparaat dan elektronische snufjes en moderne apparaten, de minste vaatwassers, wel vaak een tweede auto. De mannen binnen dit segment ergeren zich sterk aan files en mobiliteitsproblemen.

- *Consumptiestijl*

Gemiddelde bestedingsmogelijkheden, meest stijl- en smaakvol, hoeven niet (meer) zo veel, houden van kunst, mooie dingen, stijlen door elkaar heen, enigszins bereikbaar voor nieuwe ontwikkelingen, maar kopen geen nieuwste snufjes, niet materialistisch.

- *Communicatie overheid*

Worden aangesproken door communicatie van de overheid, maar zijn daar kritisch op. Welwillende houding tegenover gezag en regels, sterk sociaal en maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, zijn zeer goed op de hoogte, zoeken rust en 'het goede', willen dat politiek en overheid zich beter inzetten om de samenleving eerlijker en harmonischer te maken.